

A. G. Rudelbachs udenlandsrejse 1823-24.

Af Torben Krogh.

A. G. Rudelbach er ikke noget ukendt navn i »Kirkehistoriske Samlinger«. Ikke blot nævnes han ofte i bidrag til det 19. århundredes kirkehistorie, men der er også i den sidste tid offentliggjort vigtige aktstykker til forståelse af hans liv¹. Man må håbe, at en tid som vor, der har givet både Grundtvig- og Kierkegaard-forskningen et mærkbart opsving, også vil drage Rudelbach frem af glemselens mørke. Hvad der nu foreligger om ham, er langt fra tilfredsstillende. To monografier², der ikke er skrevet med et videnskabeligt formål, et par mindre skrifter, nogle artiklerækker og en sporadisk omtale i værker om tidens kirkehistorie — og litteraturen om Rudelbach er væsentlig udtømt til trods for kildernes mangfoldighed.

I det nybrud, der kendetegner begyndelsen af det 19. århundrede, og som medførte en fuldstændig forandring af teologi og kirkeliv, var *Andreas Gottlob Rudelbach* (1792—1862) en virksom deltager. Hører han end ikke til dem, der fik størst betydning, var han dog en central person i århundredets første halvdel, ikke blot i Danmark, men også i Tyskland. Ved sin umådelige lærdom vandt han sig berømmelse; man kaldte ham tidens lærdeste teolog. Ved sin uforfærdede kamp for luthersk-ortodoks kristendom var han hele sit liv i modvind. Særlig i årene 1825—29, da

¹) Kh. Saml. 6. R. VI, 91—160: Fra H. N. Clausens yngre Aar (Bjørn Kornerup), 459—79: A. G. Rudelbach og Christian VIII (samme).

²) C. R. Kaiser: A. G. Rudelbach, ein Zeuge der lutherischen Kirche im 19. Jahrh., 1892. — I. R. Stochholm: A. G. Rudelbach (i Kirkelig Kalender for Norge II, 1876).

gæringen mellem det gamles og det nyes forskellige afskygninger var mest koncentreret, blev han en forgrundsskikkelse og et modsigelsens tegn i den danske kirke. Men inden han er nået så langt, har han gennemløbet en lang udvikling.

Som overgang til vort egentlige emne vil det være rimeligt at give et kort rids af Rudelbachs liv og udvikling indtil udenlandsreisen. Han blev født i København den 29. september 1792 som søn af en fra Sachsen indvandret skrædder. Moderen var af svensk herkomst. Rudelbach kom således til at tilhøre den tyske kreds i København — ikke et foragteligt mindretal, men en gruppe, der talte mange højt kultiverede og velhavende mænd, der nød stor anseelse. Rudelbachs eget hjem var imidlertid fattigt og uden højere dannelse, men var præget af en kirkelig, gammeltroende ånd, som med en kort afbrydelse holdt ham fangen hele livet igennem. Faderen kunne ikke glemme sin tyske fødestavn og ønskede at overføre sin kærlighed til Tyskland og dets kultur på sønnen, hvilket fuldt ud lykkedes.

Rudelbachs skolegang begyndte i Petri tyske skole (ligesom han kom til at høre hjemme i Petri menighed). Samtidig med at han levede et muntert drengeliv, opstod der hos ham en stærk læselyst, som hjemmet ikke kunne tilfredsstille. Drengen kom 1800 i det basedowske institut, som var præget af oplysningstidens skoletanker, og som særlig lagde vægt på realfagene. Hans kundskabstrang drev ham videre. 1805 blev han optaget på Metropolitan-skolen (som dengang hed Frue Skole), hvis rektor, Niels Lang Nissen, viste ham sin bevågenhed. Her fik han grundlaget for den lærdom, der senere skulle udmærke ham, særlig i filologi og historie. Han læste megen dansk litteratur. Allerede nu begyndte den nordiske romantik at få betydning for ham; men han glemte ikke sin tyske dannelse. Han fik indpas i forskellige ansete familier og havde som skolekammerat bl. a. H. N. Clausen. Den rationali-

stisk prægede religionsundervisning havde som modvægt hjemmets gammeldags fromhed.

1810 begyndte Rudelbach sine studier ved universitetet. Efter en fin 2. eksamen fortsatte han inden for det teologiske fakultet, men her kunne hans mangfoldige interesser ikke rummes. Han kastede sig nu ud i et studium af næsten alle humanistiske fag (dansk litteratur, græsk-romersk sprog og litteratur, historie), samtidig med, at han stadig fulgte med inden for teologien, færdedes på bibliotekerne, hvor han excerperede de nye værker, købte bøger med en interesse, der grænsede til lidenskab. Han kom ind i en kreds af æstetisk interesserede mænd, for en stor del de samme, som senere dannede Tylvten, der stillede sig på Oehlenschlägers side mod Baggesen. I denne strid optrådte også Rudelbach aktivt. Ligeledes havde han sin gang på Bakkehuset.

Årene ved universitetet gav Rudelbach en berusende følelse af lærdommens fortryllelse. Hans ærgerrighed, som næredes ved omgang med førende kulturpersonligheder, blev hans drivkraft. Dette indvirkede også på hans forhold til kristendommen. Der er ingen tvivl om, at Rudelbach i disse år i højere grad bliver æstetiker og romantiker end kristen, og han fjerner sig fra hjemmets fromhed. Omkr. 1815 sker der en forandring i denne indstilling. Han opdager den risiko, hans ærgerrighed indebærer, og nærmer sig åbenbaringen. Før det endelige vendepunkt gennemlever han en spekulativ periode. Han søger en formidling af åbenbaringen, og denne formidling finder han i mytologien. Netop i denne periode besvarede han en af universitetet udsat mytologisk prisopgave og vandt guldmedaillen. Denne overgangstid, som han senere karakteriserer som præget af »filosofisk svindel«, ophører i slutningen af studietiden, da han helt stiller sig på åbenbaringens standpunkt.

Teologisk embedseksamen tog han med egregie 1820 efter 10 års studietid. Herefter deltog han i pastoralseminariets undervisning, vandt 1822 den filosofiske doktorgrad på en

afhandling om de etiske principper. Kort efter indviklede han sig i strid med H. N. Clausen på grund af en afhandling, denne havde skrevet i *Nyt theologisk Bibliothek* om underbegrebet (Rudelbachs indlæg blev dog først trykt, efter at han var taget af sted til udlandet).

Det er her Rudelbachs udenlandsrejse, der tages op til behandling. Også på dette område er litteraturen sparsom. I de ovenfor nævnte monografier er rejsen naturligvis omtalt, men ikke på nogen måde udtømmende. Den fyldigste beretning har Stochholm givet i »*Evangelisk Ugeskrift*»¹; men selv om kilderne her følges ganske nøje, og der gives et bredt billede af Rudelbachs færd i det fremmede, kan fremstillingen dog ikke siges at være tilfredsstillende. Noget noteapparat har Stochholm ikke meddelt, ligesom de mange citater, der bringes fra Rudelbachs breve, er oversat fra tysk og indgår ofte i teksten uden at være angivet som citater. På visse punkter er Stochholm også utilladelig kortfattet. Det var heller ikke hans mening at give en uangribelig og nøjagtig skildring af udenlandsrejsen; men artiklærækken er at opfatte som en minderune over Rudelbach.

Er således litteraturen om vort emne sparsom, kan man ikke sige det samme om kilderne. Til disse hører først og fremmest brevene til hustruen², ypperlige beskrivelser af livet i de forskellige egne, han besøgte, af rejselivets romantik og besværligheder, af de mennesker, han mødte etc. — dog i mindre grad af de studier, han drev. Men her kommer andre breve, afsendt til venner og velyndere, os til hjælp. Gennem disse breve får vi et enestående, detailleret kendskab til Rudelbachs rejse. Naturligvis vil der stadig

¹) *Evangelisk Ugeskrift*, 2. R. IX, 1863, 50—54, 57—67.

²) Rudelbach giftede sig den 28. juni 1822 med Elisabeth Marie Bønsøe (1803—67). — De omtalte breve ligger nummererede i Add. 1093, 4, IIb (K. B.). De vil i nærværende fremstilling blive citeret med henvisning til nummeret alene. P. 628 findes en liste over brevene med angivelse af sted og dato.

være ubesvarede spørgsmål tilbage (og vi kan heller ikke her gå ind på alle enkeltheder); men det er kun i få tilfælde, vi er så godt underrettede om en dansk teologs udenlandsrejse. Særlig brevene til hustruen er et vigtigt bidrag til tidens kulturhistorie og kunne nok fortjene udgivelse — blot skade, at de er skrevet på tysk¹. Den bedste kilde ville uden tvivl have været den dagbog, Rudelbach førte på rejsen; men den er formentlig gået tabt². Vi vil nu forsøge at følge Rudelbach på hans færd på grundlag af

1) Brevene giver en mængde oplysninger om datidens rejseforhold. Hans egen karakteristisk af rejselivet har krav på interesse: »Das Reiseleben ist ganz einzig in seiner Art. Denn man lebt bey weitem am meisten in den Erinnerungen des was man schon hinter sich gelassen hat, und auch was etwa für den Genuss gegenwärtig ist erhält einen doppelten Reiz u. Werth dadurch, dass man weiss, man müsse es bald verlieren u. genieße es vielleicht nur für dieses einzige Mal. Kommt hinzu noch aus dem Hintergrunde das Zauberlicht einer lebendigen, ewig jungen Erinnerung, einer beständig grünenden Hoffnung und frischen Sehnsucht, so wüsste ich wahrhaftig dieses Leben nicht besser darzustellen als mit den Worten des Dir bekannten Dichters: »Freudvoll und leidvoll, gedankenvoll seyn!« (Nr. 7, 1r.) — Også hans helbred og hans personlige vaner omtales i brevene: »Meine Natur — ich spreche von der physischen — . . . hat eine ganz andere Richtung genommen. Was früher mir ein Bedürfniss war ist mir jetzt grösstentheils entbehrlich worden. Ich trinke fast nie Kaffee oder Thee . . . , Brandwein habe ich in einem Monat kaum zweymal gekostet, auch mit dem Tabak gehts weit mässiger als früher, und mein Magen — der ehemals so viele Ansprüche auf eine mir zu zarte Behandlung machte — kann jetzt alles unter und mit einander vertragen, Süßes, Bittres, Saures und was ich nur will — ich mache ihm jetzt keine Complimente mehr. Gewöhnlich begnüge ich mich mit einer Mahlzeit des Tages, wenigstens wenn ich unterwegs bin — des Morgens eine Eiersuppe oder ein klein [sic!] Gläschen warmes Weins, des Abends eine Mehlspeise oder allenfalls ein Stück trocknes Brod zu einem Schöppel Wein.« (Nr. 22, 1r. f.).

2) Han omtaler den selv flere steder, f. eks. nr. 2, 1r.: »Tagebuch führe ich freilich über meine Verhältnisse, Bekanntschaften u. die mannichfaltigen Ansichten der Männer u. Frauen, mit denen ich in Berührung gekommen: es aber Dir ganz mitzutheilen, dazu reicht ein dürftiger Brief nicht hin.« — Som kilde bør også nævnes hans latinske doktorvita, skrevet i anledning af, at han blev æresdoktor i Erlangen: *Vitam suam hucusque actam . . . exposuit* A. G. Rudelbach, Lipsiæ 1842.

brevene og også prøve at give et indtryk af, hvad rejsen kom til at betyde for ham på forskellige områder.

Dengang spillede »den store rejse«, den videnskabelige vandrefærd, langt større rolle end nu, da der er en livligere kommunikation mellem landene. I selvbiografierne fra denne tid er udenlandsrejsen som regel sat på en fremskudt plads (vi kan blot tænke på, hvilken betydning H. N. Clausen tillægger sin rejse), og også for Rudelbach blev rejsen en begivenhed, der på mange måder kom til at præge ham. Selv om han allerede havde nået en moden alder (jvf. nedenfor) og havde gennemløbet en vis udvikling, var han dog ikke uimodtagelig for påvirkninger, omend han ikke havde den helt unges letbevægelige sind.

Rudelbach rejste ud ifølge tradition. Han var akademiker, videnskabsmand, og som sådan måtte han uddanne sig. Skulle han kunne gøre sig håb om en ansættelse ved universitetet (det var hans største ønske at blive universitetslærer), måtte han udvide sin videnskabelige horisont, træffe de berømte lærde, gå i skole hos dem. Han skulle i den store verden tilegne sig kundskaber, som han, når han kom hjem, kunne dele med sine landsmænd. Men Rudelbach tog ikke af sted med et udelukkende videnskabeligt formål. Han ventede også et personligt, kristeligt udbytte. Han ville udforske det kristelige liv, således som det fandtes på hans tid. Han var selv blevet overbevist om, at kristendommen er liv — nu ville han se, hvorledes dette liv levedes blandt mennesker, der var i livsforbindelse med Kristus. Ganske vist var der også herhjemme sket en ændring i forholdene; positiv kristendom var blevet mere udbredt med årene. Men skulle man studere det kristelige liv, måtte man til udlandet, hvor der i disse år skete store ting¹. Herhjemme

¹) De vigtigste europæiske forudsætninger for Rudelbachs rejse er 1) den vækkelse, der i århundredets andet og tredje årti gik hen over Europa og overvandt rationalismen, og 2) den bevægelse til inderliggørelse og interkonfessionel fromhed, der var igang inden for romerkirken, og som gik tilbage til kredsen omkring fyrstinde v. Gallitzin.

var der for lidt af det, i hvert fald i den betydning, i hvilken Rudelbach opfattede det. Hertil kommer et tredje formål, som vel er ret selvfølgeligt, men som alligevel skal nævnes: han ventede af rejsen en almindelig udvidelse af sin horisont. Om han end personlig var kommet til et standpunkt, der bestemte hans færden, kunne han dog ikke nægte sine interessers mangfoldighed. Og undervejs har han øjne og øren åbne også for almenmenneskelige og kulturelle fænomener¹.

Det er også væsentligt at bemærke, at det ikke var nogen grøn student eller kandidat, man lod rejse, men en moden mand på 30 år. Dette betød, at han fik mere ud af sin rejse på alle områder. Der var plan i hans studier, og han lod aldrig begejstringen helt tage overhånd over den kritiske sans. Når han endelig lod sig påvirke af noget, skete det efter moden overvejelse. Herom skriver biskop Münter til ham: »Saaledes som De reiser, reises med Nytte for Viden-skaben; men De reiser ogsaa i en modnere Alder og udrustet med alle fornødne Kundskaber, hvilket ikkun siel-dent er Tilfældet. Jeg var ikke umoden, da jeg tiltraadte min store Reise; men jeg har dog paa senere Reiser erfaret, hvilken Forskiel der er paa at reise med nogle og tyve, og med tredive Aar«².

Rudelbach kunne naturligvis ikke selv finansiere en sådan rejse; men med sin embedseksamen med egregie og sin nyligt erhvervede doktorgrad var han kvalificeret til at få stipendier. Det egentlige økonomiske grundlag dannede en bevilling fra fonden *Ad usus publicos* på 1200 rbd.; yderligere fik han senere herfra 150 rbd. til en afskriver. Fra universitetet fik han 200 rbd. på 2 år. Professor Horne-

¹) Nr. 3, 1v. — Han har selv i et brev udtrykt formålet med sin rejse således: 1) at leve sammen med tidens største mænd for senere at få gavn deraf, 2) at skaffe sig »nøjagtig Kundskab om Kirkens Forfatning og Kristendommens Tilstand« og 3) »Haandskrifternes Benyttelse fra Middelalderen«. (Konc. til Pihl, Berlin 25/2 24, Add. 1093 II).

²) Add. 1093 I, 30/8 23, cit. af R. i nr. 12, 2r.

mann¹ skaffede ham det Brochmannske stipendium, 75 rbd. om året i 3 år, og også fra biskop Münter fik han et lille stipendium. De to sidste bestemte han for sin kone; hun skulle jo også leve².

¹) Claus Frees Hornemann (1751—1830), 1776 ekstraord., 1777 ord. teologisk professor. Til trods for deres forskellige anskuelser viste han sig velvillig over for Rudelbach, som senere i Teologisk Maanedsskrift meget skarpt recenserede skrifter af Hornemann, cfr. Kh. Saml. 6. R. VI, 110 f., hvor også R.s forhold til fakultetets andre medlemmer er omtalt. — Under udenlandsrejsen havde R. stadig forbindelse med fakultetet gennem biskop Münter, som på et tidspunkt lover at vise et brev fra R. til prof. Jens Møller og dr. J. P. Mynster. (Brev fra Münter til Rudelbach, 30/8 23, Add. 1093 I).

²) Nr. 30, 1r. — Fonden Ad usus publicos, udg. af Rigsarkivet, II p. 365 og 491. Han indleverede sin ansøgning allerede 1820. Det var dengang den eksegetiske teologi, han ville studere. Da denne ansøgning, så vidt vides, ikke har været offentliggjort før, hidsættes den her in extenso: »Efter i endeel Aar at have studeret ved Universitetet og fuldendt mit akademiske Cursus til mine Læreres Tilfredshed, fattede jeg den Beslutning at opoffre mig udelukkende til den exegetiske Theologie og de med samme i Forbindelse staaende Sprog og Hjelpevidenskaber. En Plan, som jeg alt længe havde fattet, men atter paa mere end tre Aar tabt af Sigte, da Philologien og især den historiske Deel deraf (Mythologie og Oldtidsvidenskaben) havde tildraget sig min Opmærksomhed. I denne Mellemtid, hvor Theologien kun dyrkedes af mig som Sidefag, men dog aldrig glemtes, vandt jeg Universitetets Priis for en Besvarelse af det for Aaret 1816 opgivne Priisspørgsmaal i Æsthetiken, hvori jeg tillige i en foreløbig mythologisk Undersøgelse om Dionysusdyrkelsens Oprindelse stræbte at lægge nogle Resultater for Dagen af det, jeg i de sidst afvigte Aar havde arbeidet i. Siden foranledigede Omstændighederne, Andres Raad og fornemmelig egen Lyst mig atter til at tage fat paa Theologien, som jeg nu siden 1817 har stræbt at uddanne mig for. Dog er det min Pligt at erindre, at i hele mit akademiske Liv kun den halve Deel af Tiden og næppe det engang levnedes mig selv og egne Arbejder; den anden halve maatte jeg opoffre til Andres Underviisning og Dannelse. Saaledes dels bunden ved nødvendige Forretninger, dels bestandig opmuntret ved de vide og herlige Udsigter, som min Videnskab aabnede mig og som bleve friere alt eftersom jeg Dag for Dag kom længere ind i den, vovede jeg endelig at fatte det Haab, at en Reise i Udlandet kunde, efter de forberedende Studier, jeg hidtil havde drevet, være mig til Gavn som Theolog og maaskee give noget videnskabeligt Udbytte. Det er i

Rudelbach var naturligvis ked af, at han skulle lade sin kone alene tilbage. Det kunne imidlertid ikke være anderledes. Han anbefaler hende til venners og families omsorg og tager afsked med hende sikkert den 27. maj 1823. Han benytter skibsforbindelsen til Kiel, tager af sted om morgenen kl. 5 og er i *Kiel* den næstfølgende morgen. Af sin rejse har han givet en livfuld beskrivelse. Den lille universitetsby, som dengang stod i livlig forbindelse med Danmark, og hvor flere af vore lærde tid efter anden fik ansættelse, modtog ham venligt. Han indtages straks af byen og dens indbyggere. Ikke alene de personer, han kom i forbindelse med, men selve folkelivet og naturen, ja selv den måde, husene var bygget på, fyldte ham med glæde. Han beundrer den holstenske folkekarakter, der giver sig udslag i, at ingen vil hæve sig over sin stand, og at alle er tilfredse med den lod, de har fået her i livet. Men naturligvis er han først og fremmest kommet for at stifte bekendtskaber, og de mennesker, han opsøgte, modtog ham som

denne Hensigt at jeg i dybeste Underdanighed fremstiller mig for Deres Majestæts Throne, for at ansøge Landets Fader om en Understøttelse af Fondet ad usus publicos til mine theologiske Studiers Fortsættelse. Deres Majestæts landsfaderlige Godhed har ligesaa meget forbundet Dem med Nationens Hjerte, som Deres Omsorg for Videnskabernes Fremme har stadfæstet hvad Fremmede alt i forrige Aarhundrede udsagde om Danmark, at det i Forhold til Landets Størrelse havde understøttet flere Videnskabsmænd og befordret videnskabelige Sysler og Opdagelser mere end noget andet Land i Europa. Ikke tør jeg nære det forvovne Ønske, at kunne træde i saadanne Mænds Spor, som Nationen og Høiskolen ærer som sine Lys; men deres Mønster skal dog stedse være mig en kraftig Tilskyndelse til det Bedre, og lede mine Studeringer fremdeles, saaledes som det hidtil har ledet dem. Beskedent foredrager jeg for Deres Majestæt et Ønske, som længe har begejstret mig til i Stilhed at arbeide fremad; med tillidsfuld Fortrøstning venter jeg, hvad Deres Majestæts Naade maatte finde tjenligst at beslutte derover. Mine akademiske Lærere saavelsom min ældste Lærer, Professor og Rector scholæ N. L. Nissen, have udtalt deres Mening om mine Kundskaber og mit Forhold ved Universitetet i de denne Ansøgning bilagte Vidnesbyrd og Anbefalinger.* Ansøgningen er dateret Kbh. den 6. Nov. 1820. (F. U. P., ad 1820, jr. nr. 705 (R. A.), jvf. Kh. Saml. 6. R. VI, 110).

en kær gæst¹. Den første, han opsøgte, var *J. L. Heiberg*², som var dansk lektor ved universitetet. Rudelbach skriver udtrykkelig, at han her fornyede bekendtskabet med ham; han har altså kendt ham før. Hans forhold til Heiberg var ret intimt, i hvert fald af en sådan art, at denne senere kan bede ham tage sig af en ret personlig sag (jvf. p. 620). At Rudelbach under dette ophold skulle få nye åndelige eller kristelige impulser fra Heiberg, er ikke sandsynligt. Han skriver i hvert fald intet derom, og Heibergs Hegel-raptus lader vente på sig endnu et stykke tid. Rudelbach tilbringer gode timer sammen med Heiberg og dennes moder, fru Gyllembourg, »eine sehr gebildete und verständige Frau«. Heller ikke filosofen *Berger*³ synes at have nogen væsentlig personlig betydning for ham. Både han og Heiberg var kristeligt set ret indifferente og kunne ikke præge Rudelbach i den henseende. Han var sikkert kommet videre end de selv. Anderledes stiller det sig med den teologiske professor *J. F. Kleuker*⁴, som var nået fra en bibelsk supranaturalisme over teosofiske spekulationer til en positiv kristendom og spillede en ikke uvæsentlig rolle i vækkelsens tidlige historie. Denne gamle mand (han var 74 år) kom Rudelbach til at stå meget nær. I de afgørende synspunkter var de ganske enige, og der opstod øjeblikkelig sympati. Under omtalen af fru Kleuker hedder det: »Ihr Mann liebt mich, wie ein Vater seinen Sohn lieben kann.« Forbindelsen med Kleuker ophørte ikke med dette besøg. Rudelbach skrev senere til ham⁵ og takkede ham i hjertelige vendinger for det eksempel i fromhed, han havde givet

¹) Ved afrejsen kan han triumferende skrive hjem, at opholdet i Kiel har været meget billigt. Han har kun måttet spise til middag to gange på hotellet, hvor han boede. (Nr. 2, 2r.)

²) Heiberg var lektor i Kiel 1822—25.

³) Johan Erik Berger (1772—1833), professor i Kiel i astronomi 1814, 1816 tillige i filosofi.

⁴) Johann Friedrich Kleuker (1749—1827), prof. i Kiel 1798.

⁵) Koncept i Add. 1093 II, Berlin 24/2 24.

ham. I det samme brev beder han ham hilse *Harms*¹, som altså har hørt til den kreds af mænd, Rudelbach har været i personlig forbindelse med i Kiel. Herom hører vi intet i brevene; men vi har vel lov at gætte på, at Rudelbach i mangt og meget har følt sig tiltrukket af denne repræsentant for militant lutherdom. Hans stilling til unionen har dog ikke været så afvisende som *Harms'* (jvf. p. 591). Også *Twesten*² stod på den positive kristendoms linje. Han var discipel af Schleiermacher, men noget mere konservativ end denne, idet han fastholdt dogmernes objektive gyldighed. Rudelbach siger, at han var »vielleicht der scharfsinnigste Kopf auf der ganzen Universität«; men nogen dybere indflydelse fra denne mand er der ikke grund til at antage (Rudelbachs stilling til Schleiermachers teologi vil senere blive berørt). Twesten blev ham imidlertid en god ven, som han senere satte sig i forbindelse med for at undersøge mulighederne for at blive doktor i Kiel, og de holdt hinanden underrettet om gangen i deres studier³. Medens Rudelbach opholdt sig i Kiel, indtraf kongens besøg i byen. I mange timer stod man opstillet for at modtage den fornemme gæst; i den lange ventetid forekom der episoder mellem studenterne og borgervæbningen. Vi vil afslutte omtalen af hans ophold i Kiel med at anføre, at han, støttet af Münters anbefaling, gjorde sin opvarthning hos universitetets kurator, *v. Brockdorff*⁴. Han regnede ikke den mulighed for udelukket, at han senere skulle få brug for ansættelse i Kiel. Denne beregning slog ikke fejl; der skulle ikke gå mange år, før han skulle få behov for al den vel-

¹) Claus Harms (1778—1855), 1816 arkidiakonus i Kiel. Proklamerede 1817 sin ortodoksi ved at udgive Luthers 95 tesar sammen med 95 nye.

²) Aug. Twesten (1789—1876), professor i Kiel 1814. 1835 blev han Schleiermachers efterfølger i Berlin.

³) Brevene fra Twesten findes i Add. 1093 I.

⁴) Cai Lorenz v. Brockdorff (1766—1840), jurist. Beklæder Kieler-universitetets kuratorium 1819—34. 1802—34 kansler for hertugdømmet Holsten. Ophøjes 1838 i den danske grevestand.

vilje, han kunne mobilisere i Kiel. — Opholdet i Kiel var ingen dårlig begyndelse på rejsen. Han havde her knyttet forbindelser, der senere fik betydning for ham, og stiftet bekendtskab med synspunkter, han havde gavn af, selv om han ikke mødte noget afgørende nyt¹.

Fra Kiel går rejsen videre sydpå til *Lübeck*. Denne by begejstrer ham ved sine gamle bygningsværker; særlig Mariakirken indtages han i, og på byens kunstsamlinger med værker af bl. a. Dürer og Tintoretto bliver han en flittig gæst. De bekendtskaber, han stifter, er højst interessante. Midtpunktet for det kristelige liv var »der verehrungswürdige, reformirte Prediger, Dr. *Geibel*², ein durchaus männlicher, keuscher, reiner und gediegnen Charakter« — og hvad Rudelbach følger hertil, er særdeles typisk: »daneben ein Mann von grosser Beredsamkeit und tiefer wissenschaftlicher Bildung«, og ydermere stiller han ham ved siden af Kleuker: »Er ist für mich in Lübeck das geworden, was Kleuker für mich in Kiel war, und noch mehr, denn er ist jünger . . .«. Interessant er det, hvad Rudelbach oplyser, at Geibel har dannet en kreds af videnskabelige venner ud over hele Tyskland, en sammenslutning ikke med et videnskabeligt, men med et kristeligt formål — »ein für mich erwünschter Umstand«. Han er altså kommet blandt mennesker, der er besjælet af de nye, positive kræfter i tiden, og som endog har gjort forsøg på at skabe en omfattende organisation. Det var sikkert en for vækkelsen typisk forkyndelse, han her mødte; selv meddeler han intet herom. Også den kristne lægmands betydning får han øje for: han træffer doktorerne Pauli og Claudius (begge jurister, den sidste søn af Wandsbecker Bote), som i deres liv helt lader sig bestemme af kristendommen. De gør et stærkt indtryk på Rudelbach, der nærer det fromme ønske, at der var flere af den slags i Danmark. I det hele taget

¹) Jvf. til hele opholdet i Kiel nr. 1.

²) Johannes Geibel (1776—1853), reformert præst i Lübeck 1797—1847.

blev han på sin rejse ofte ført til at sammenligne Danmark med udlandet, som regel til sidstnævntes fordel. — Opholdet i Lübeck har således bragt Rudelbach i forbindelse med noget væsentligt nyt. Som han selv meddeler, har kredsen omkring Geibel »mich in so vieles eingeführt, was ich bisher kaum dem Namen nach kannte«¹.

I storbyen *Hamburg*, hvortil han ankom den 17. juni, befandt han sig ikke så godt som i Lübeck. Kun biblioteket, som indeholdt mange værdifulde håndskrifter og en bibelsamling, havde interesse for ham. Han træffer en del landsmænd: prof. *O. Bang* (Mynsters stedbroder)², prof. *Rahbek* og frue³ (som han kendte i forvejen fra den tid, han færdedes i Bakkehuset), prof. *L. Kruse*⁴. Den vigtigste person, han træffer i Hamburg, er imidlertid den franske vækkelsesprædikant *Merle d'Aubigné*⁵, som var kommet på kant med sin menighed i Hamburg og nu ville vende byen ryggen. Han var vakt gennem Robert Haldane og endvidere påvirket af bl. a. Neander og repræsenterede en vækkelsesfromhed af nærmest anglikansk type. Denne mand gjorde et uudsletteligt indtryk på Rudelbach, som

¹) Jvf. til hele opholdet i Lübeck nr. 3.

²) Ole Bang (1788—1877), læge, 1821 professor. 1823 foretog han en udenlandsrejse til Berlin, Dresden, Paris og London.

³) Knud Lyne Rahbek (1760—1830) og hans hustru Kamma samlede i Bakkehuset en omgangskreds, der spændte over alle grene af åndslivet. — Ved dette møde i Berlin skrev Rudelbach i Rahbeks stambog:

Ἐκ θεοῦ ἀνὴρ σωαίς ἀνθεὶ ἐς αἰὲν παραίδεσσι. Pindar. Olymp. II, 11.

Durch diese Worte des von uns beiden verehrten tief sinnigen alten Sängers empfiehlte sich Ihrem freundschaftlichen Andenken auf deutschem Boden und im dänischen Vaterlande

Ihr Freund und Verehrer

A. Rudelbach.

Hamburg, den 24. Junius 1823.

(Museum, 1895 II, p. 181).

⁴) Lauritz Kruse (1778—1839), forfatter. Titulær professor 1812. Forlod Danmark 1820 og boede i Hamburg og Paris.

⁵) Jean Henri Merle d'Aubigné (1794—1872), reformert. Fransk præst i Hamburg 1819—23, derefter hofprædikant i Brüssel.

priser ham med begejstringens varme: »... ein Ehrfurcht gebietendes, liebevolles Gesicht, u. ein Paar so seelenvolle Augen, dass der Mann mich ganz an sich gefesselt hatte, ehe er den Mund aufthat. Aber seine Predigt war auch lauter Liebe, Herzlichkeit u. christliche Begeisterung«¹. Han slutter sig meget nært til ham, som sikkert har kunnet tilfredsstille hans videbegærlighed om vækkelsens grundtanker. De aftaler at mødes igen i Bremen. Blandt andre præster, Rudelbach hørte i Hamburg, kan nævnes *Strauch* og *Rautenberg*² — han omtaler dem begge med sympati. Inden han forlader byen, aflægger han et besøg hos *Claudius'* enke i Wandsbeck. Han tilbringer her en behagelig dag. Særlig fryder det ham at høre en af døtrene fremføre stykker af Händels Messias³. Besøget i Wandsbeck må betragtes som en valfart. Rudelbach havde stor veneration for den kreds, der omkring århundredskiftet modarbejdede rationalismen: Lavater, Jung-Stilling etc. — og altså også Matthias Claudius, hvis enfoldige kristentro midt i tidens vantro har gjort et stærkt indtryk på ham.

I *Bremen* var der blevet fremkaldt en livskraftig vækkelse af de reformerte præster *Mallet*⁴ og *Gottfried Menken*⁵. Til denne by kom Rudelbach den 26. juni og fik her et betydningsfuldt ophold. Selve stemningen i byen tiltaler ham, karakteriseret — som den er — af vækkelsen: »eine stille, ernste und einfache Sitte zeichnet Bremen aus.« De ovennævnte præster lærer han at kende. Mallet (»... der liebenswürdigste Mann, den ich je gesehen habe«) forkyndte evangeliet ud fra modsætningerne synd—nåde, liv—

¹) Nr. 4, 1v.

²) Ludw. Chr. Gottlieb Strauch (1786—1855), fra 1819 Hauptpastor ved St. Nicolai i Hamburg. — Joh. Wilh. Rautenberg (1791—1865), siden 1820 præst i Hamburg.

³) Matthias Claudius (1740—1815) udgav tidsskriftet »Der Wandsbecker Bote«. Fik en tid lang understøttelse fra det danske hof. — Nr. 4, 1v.

⁴) Friedrich Ludwig Mallet (1793—1865), siden 1817 præst i Bremen.

⁵) Gottfried Menken (1768—1831), præst i Bremen 1801—25.

død, sandhed—løgn etc. Menken samlede ved sin bibelske, analytiske prædiken store skarer. Han var influeret af Samuel Collenbusch, havde optaget hans tanker f. eks. om helliggørelsen, men i afdæmpet form, således at Rudelbach intet bemærker om hans egenart udover, at han er en original teolog, men iøvrigt omtaler ham som en god kristen ven, der nærer et oprigtigt ønske om at virke for Guds rige: »[Er ist] einer der ersten und originellsten Theologen unserer Zeit. Was dieses Mannes Bekanntschaft mich erfreut hat, kannst Du nicht glauben, auch habe ich dies seltene Glück, den Verkehr mit ihm so wie mit mehreren schriftlich fortsetzen zu können«¹. Til den kreds, der samledes omkring Menken, hørte familien Kompff, i hvis hjem Rudelbach var en hyppig gæst. Kandidat Kompff (»der von lebendigem Eifer für das Christenthum beseelt ist«) indfører ham i de dannede familier i byen. Rudelbach gør iøvrigt her i Bremen den iagttagelse, at kirken ikke er »gedrückt«, som den er det i Hamburg og Danmark. Denne kendsgerning slår ham i endnu højere grad i Elberfeld².

Sammen med Merle d'Aubigné, som han efter aftale havde mødt igen, forlod Rudelbach Bremen den 3. juli. Over Osnabrück, hvor de gjorde et kort ophold, nåede de *Münster* den 5. juli. På vejen passerede de flere pilgrims-skarer, hvilket bragte deres tanker i bevægelse: »So kamen wir unter mancherlei Betrachtungen besonders über die Werkheiligkeit der katholischen Kirche . . . im lang ersehnten Münster an.« Münster kunne på forhånd gøre krav på Rudelbachs interesse. Den gamle bispestad havde i århundredernes løb ofte været skueplads for kirkehistoriske begivenheder. Da Rudelbach kom derned, traf han endnu resterne af den kreds, der under navnet »sacra familia« og med fyrstinde v. Gallitzin (1748—1806) som centrum om-

¹) Breve fra Menken til R. i Add. 1093 I, fra R. til Menken i Add. 1093 II (konc.). Heri mindes R. med vemod sit ophold i Bremen og kalder Menken »Theurer Vater in Christo«.

²) Jvf. til hele opholdet i Bremen nr. 4, 1v. og 2r., nr. 5, 1v.

kring århundredskiftet havde gjort byen berømt. Fra denne kreds er mange impulser til et inderligere fromhedsliv udgået, og den var en tid medvirkende til at højne den katolske kirkes anseelse på bekostning af den af rationalismen mareredne protestantiske kirke. Mænd som Matthias Claudius og I. G. Hamann stod fyrstinden nær, ligeledes Jacobi og Goethe. Mest kendt blev kredsen, da grev Fr. Leopold v. Stolberg (1750—1819) pinsedag 1800 i Münster gik over til katolicismen. Johann Michael Sailer og gennem ham Martin Boos, som nu var de store repræsentanter for »den katolske kirkes regeneration«, og som Rudelbach senere på rejsen traf (jfr. senere), havde haft forbindelse med kredsen i Münster.

Om Rudelbachs ophold i Münster kan vi ikke blot læse i et brev til hans kone, men også i en meget udførlig skildring i et brev til biskop Münster¹. Det første giver naturligvis et mere almindeligt og unuanceret billede, medens vi i det sidste ret nøje kan følge Rudelbachs diskussioner med de katolske professorer.

Rudelbach skiltes fra Merle efter et besøg hos en ung evangelisk præst i byen, Schickedanz, og han vovede sig nu ud i den katolske verden. Han besøgte *Overberg*², den højt skattede katolske præst, der havde været skriftefader for fyrstinde v. Gallitzin ved hendes omvendelse. Meget fik han dog ikke ud af besøget, da Overberg skulle rejse den samme dag. Han blev venligt modtaget og fik gode råd. Han traf der biskop Caspar *Droste zu Vischering*³, som også havde tilhørt *sacra familia*. Denne er dog ikke mere, hvad den har været, og også de to sidstnævnte har forladt deres

¹) Köln 29/7 23, trykt i Fr. Münster. Et Mindeskrift VI, p. 137—46.

²) Et Mindeskrift VI, p. 138. — Bernhard Heinrich Overberg (1754—1826) var den, som fyrstinde v. Gallitzin valgte til sin skriftefader, da hun efter flere års omgang med Fürstenberg 1789 vendte tilbage til den kristne tro.

³) Caspar Maximilian Droste zu Vischering (1770—1846), 1795 Weihbischof i Münster.

oprindelige liberale linje, mener Rudelbach¹. Også et andet medlem af den snævrere kreds besøgte han, nemlig professor *Katerkamp*². Det ser dog ikke ud til, han har fået noget virkeligt indtryk af ham.

Om professorerne ved universitetet hedder det: »Sie waren alle, obgleich streng katholisch, besonders human.« Særlig to af dem kom han i kontakt med: *Kistemaker* og *Neuhaus*³. Med den første diskuterer han traditionen og kirkebegrebet samt den katolske prædiken. Fra denne samtale skal anføres et ordskifte, som lader Rudelbachs eget kirkebegreb komme frem: »Erkennen Sie denn nicht . . . das an, dass der christliche Geist in allen Confessionen seyn könne?« Da Kistemaker svarede ja hertil, sagde Rudelbach: »Nun wohl . . . wo dieser Geist sich thätig zeigt und die Glieder, die er belebt, zu einem Leibe verbindet, dessen Haupt Christus, da ist die christliche Kirche.«⁴ — Kistemaker førte ham til dogmatikeren Neuhaus, som i højere grad end Kistemaker vakte hans kritik⁵. Han bedømmer ham som en katolsk rationalist af Hermes' skole (om Hermes jvf. senere). Samtalen drejede sig om katolicismens

¹) »Die Familia Sacra hat sich überhaupt seit Stolbergs und der Galliczin Tode mehr oder weniger zerstreut und hinter die Schutzwehr der alleinseeligmachenden Kirche geflüchtet.« Om Overberg: »Auch Overberg ist nicht mehr der alte liberale Overberg.« Om Droste zu Vischering: »sein unbefangenes und gutmüthiges Wesen muss jedermann anziehen; doch scheint er eben nicht der Mann zu seyn, mit dem man ganz offen sprechen könnte.« (Et Mindeskr. VI, p. 138).

²) Johann Theodor Hermann Katerkamp (1764—1834) kom 1797 i huset hos fyrstinde v. Gallitzin, 1809 blev han professor i kirkehistorie i Münster.

³) Franz Neuhaus (1784—1853). — Johannes Hyazinth Kistemaker (1754—1834), professor i eksegese i Münster 1795. Også han hørte med til kredsen omkring fyrstinde v. Gallitzin.

⁴) Et Mindeskrift VI, p. 139.

⁵) »Ich sah hier an diesem Mann zum ersten Mal das sprechendste Beispiel, wie der Katholicismus den Menschen zersplittert und ihn vom eigentlichen inneren Lebenspunkt in unserm Herrn und Meister immer mehr entfernt.« (ibid. p. 140).

og protestantismens principper og om jesuitterne, hvis probabilisme Neuhaus tog i forsvar. Harmonien forblev dog uantastet; de skiltes med osculum fraternitatis.

Der var en katolik, der i særlig grad gav hans ophold i Münster fylde, Pater *Tyrell*¹. Mødet med denne mand betød så meget for Rudelbach, at han alene for at møde ham gerne havde foretaget den lange rejse: »... ein solches Herz ohne Falsch, ein so reines Christenthum lebt in dem Manne, dass jeder seinen Namen mit Ehrfurcht nennen sollte ... die Stunde, welche ich bei ihm verlebte ... und der Segen, womit er mich entliess, werden mir ewig unvergesslich seyn.« Med sin centralt-kristelige indstilling har Pater Tyrell umiddelbart tiltalt Rudelbach², og at den lærde pater studerede den nordiske oldtid, gjorde ikke samværet mindre interessant. »Verwandte Seele verstehen sich ganz«, citerer Rudelbach, og i fortsættelse heraf siger han om de mennesker, han på sin rejse kommer i forbindelse med: »diese Freunde, die man sich durch den Herrn Christum erwirbt, sind keine Complimentfreunde« — men på dette grundlag sluttes der venskaber, der varer hele livet. At få sådanne venner må være det egentlige formål med rejsen for en teolog³.

I vemodig stemning tog han fra Münster den 10. juli. Den 11. nåede han Düsseldorf, hvor han kun gjorde et kort ophold. Efter en rundtur i byen tog han samme dag videre til *Elberfeld*. Denne by skulle berede ham en af de mest dybtgående oplevelser på hele rejsen. Ruhregnen hørte til de steder, hvor den frembrydende vækkelsesbevægelse havde skudt sine livskraftigste skud. Vækkelsen kom her i høj grad til at præge kirkelivet, og engelsk indflydelse

¹) Ferd. Franz Anton Tyrell (1760—1830).

²) »Es ist ein rührendes und zugleich erhebendes Schauspiel — ein Mann, der alle Fesseln des falschen Katholicismus abgeworfen hat, und nun, vielleicht bald am Ende seiner Laufbahn, rein als Christ dasteht.« (Et Mindeskrift VI, p. 142).

³) Nr. 6, 1v.

gjorde sig gældende. Det er ikke konfessionalismen, der har overvægt (skønt den også spiller en rolle, jvf. senere), men en praktisk kristendom, der også stiller krav til det daglige liv. Rudelbach blev fuldstændig bjergtaget af det religiøse liv, der fandtes på denne egn: »Christliche Bildung ist hier an der Tagesordnung, das Lesen der Bibel ist ihr unablässiges Geschäft und statt ins Theater oder Concert zu gehen versammeln sie sich zu religiösen Zusammenkünften.« Et sådant gennemført fromhedsliv, der præger en hel egn, synes at være noget nyt for Rudelbach. Fromhed er ham ikke ukendt; men han er hjemmefra vant til, at de troendes kreds kun er en minoritet — her omspænder den hele samfundet. Han fik her et indtryk af praktisk kristendom, og han blev begejstret. Han kom i forbindelse med mange familier og personer både i selve Elberfeld og i omegnen; men den, der betød mest for ham, var den kendte vækkelsesprædikant *Krummacher*¹, der var præst i Elberfeld, »ein ganz origineller und gewaltiger Geist«. Hans forkyndelse gør et stærkt indtryk på Rudelbach: »Die Vorträge Krummachers sind so eigentümlich, dass ich sie mit keinen andern zu vergleichen wüsste.« Særlig hans kendskab til og brug af bibelen imponerer Rudelbach: »Das hervorstechende ist seine tiefe und ganz einzige Bibelkenntniss, die er besonders in Darstellung der biblischen Lehre von der Sünde, der Gnadenwahl und dem Gnadenbunde geltend macht.« Selve hans fremtræden er tiltalende, præget af en vis djærvhed.² Han holdt, medens Rudelbach var der, prædikener over »die Namen Christi«. Krummacher er streng prædestinatianer og nægter al virksomhed i frelses-sagen fra menneskets side. Den calvinske konfessionalisme, som her kommer frem, bringer ham i modsætning til en

¹) Gottfried Daniel Krummacher (1774—1837), 1816 præst i Elberfeld.

²) »... allen äussern Schmuck der Beredsamkeit verschmäht er, nur nicht einen gewissen kräftigen Witz, der ihm besonders gut steht und unfehlbar seine Spitze in den Gemüthern hinterliesst.« (Nr. 7, 1v.)

del af menigheden, collenbuschianerne¹. Hvilket indtryk denne teologiske strid gør på Rudelbach, ved vi ikke. Han refererer kun striden og reserverer yderligere oplysninger til dagbogen. Hovedsagen er, at hans ophold i Elberfeld har givet ham en forestilling om, hvad en vækkelse formår. Her var han netop kommet til et af brændpunkterne i det religiøse liv, der var ved at vokse frem, og kunne således her som få andre steder pleje et af sine formål med rejsen.

Næste station på vejen var *Köln*, hvortil han ankom den 22. juli. Byens rige folkeliv tiltrak ham: »Nirgends habe ich ein so frisches, kräftiges und fröhliches Volksleben gesehen . . .« Folkelivets mest fantastiske udslag, karnevalet, kunne han naturligvis på grund af årstiden ikke overvære (hvad han beklager), men kirmessen, som også fik byen til at flamme op i mangfoldig livsudfoldelse, fylder ham med begejstring. Kunstsamlingerne og de gamle bygningsværker studerede han med stor interesse². Hans personalkendskab i denne by er ikke overvældende. Foruden nogle kunstnere og professorer nævner han af bekendte kun en vinhandler ved navn Elias Mumm, som kendte Sailer og Leander van Ess, og som kunne forsyne ham med nyheder fra de katolske inderkredse³. Byens kirkelige liv har han ikke meget tilovers for, præget som det er af uvidende præster⁴. Dog roser han sangen i kirkerne. Det ser ikke ud til, at Rudelbach i denne by har oplevet noget epokegørende.

¹) »Dass bei einer solchen völligen Freigebung der christlichen Andacht und bei einem so allgemeinen Streben nach christlicher Erkenntniss auch eine grosse Verschiedenheit der Ansichten sich ausbilden muss, folgt von sich selbst.« (Nr. 7, 1v.).

²) Han undskylder over for sin kone, at han ofrer så megen plads på beskrivelsen af disse ting — »Und wahrlich mein Herz schwelgte in der heiligen Stadt Cölln im Genusse des Alterthums und der Kunst.« (Nr. 9, 1v.).

³) Et Mindeskrift VI, p. 144. De nyheder, han får, lader han gå videre til Münster. — Nr. 9, 2r.

⁴) »Von der religiösen Stimmung der Leute kann ich Dir nicht viel erfreuendes erzählen; wie ist es auch anders möglich, als dass der crasse

Den 4. august rejste han fra Köln til *Bonn*, hvor han opholdt sig fra den 4. til den 14. august¹. Her fandtes »die preussische Rheinuniversität«, oprettet 1818 af Fr. Wilhelm III. Det var paritetisk, d. v. s. der fandtes både et katolsk og et protestantisk teologisk fakultet. Dette forhold danner baggrunden for Rudelbachs udbytte af den tid, han tilbragte i Bonn. Han kunne nu få lejlighed til at iagttage brydningen mellem de to konfessioner på nært hold. Han blev øjenvidne til universitetslærernes venskabelige samliv, som særlig fandt sted inden for det katolske fakultet, og som var dobbelt rosværdigt på baggrund af, at man her kunne møde »en skolastisk ånd, som dræber al videre livsudvikling«.

Rudelbach omtaler først det katolske fakultet, som han fik et indgående kendskab til. Også inden for dette mærkede man de nye kræfter, der var igang inden for den katolske kirke, kritik af pavedømmet, en indre mobilisering. Hele denne retning har i allerhøjeste grad Rudelbachs interesse. I et brev til biskop Münster giver han sin egen opfattelse af den aktuelle situation, og vi vil referere hans tanker herom, da de danner grundlaget for hele hans færd i katolske kredse. Inden for den omtalte retning, der vil søge at skabe et nyt indhold i den katolske kirke, findes der to grupper. Den første af disse har et videnskabeligt grundlag. Den lægger vægt på lærdom og fri forskning og kritiserer forsigtigt efter princippet: *ab initio non fuit sic*. Hertil hører bl. a. Leander van Ess². Den anden gruppe, der i særlig grad har Rudelbachs kærlighed, lægger vægten på den personlige tilegnelse af kristendommen: til den ydre kristendom svarer der en indre. Mennesket skal helliges i

Wahnglaube da sein Haupt erhebt, wo die Pfaffen meist die unwissendsten rohesten Menschen sind u. doch als Priester Gottes verehrt werden müssen.« (Nr. 9, 2r.)

¹) Jvf. til det følgende: brev til biskop Münster, Wien 11/12 23, trykt i Fr. Münster. Et Mindeskrift VI.

²) Jvf. nedenfor p. 594.

troen gennem kærlighed (*fides caritate formata*). For at undgå et åbent brud med kirken fortolker tilhængerne af denne gruppe Tridentinum og vender med de ældre protestanter tilbage til Augustin. Til denne gruppe hører først og fremmest Sailer, dernæst bl. a. Boos og Gossner¹. Disse to retninger, siger han, afspejler de to sider ved reformationen, og hermed må han vel mene på den ene side lærdommen og den frie forskning, som blev frigjort til kirkens tjeneste ved bortkastelsen af pavens åg, og på den anden side den personlige tilegnelse af evangeliet. Hvor nær han end føler sig stående denne sidste kreds, er han dog ikke ukritisk. Han kan se de pletter, den har. Der findes visse »Aftergattungen«: mange er ikke konsekvente, men anerkender pavedømmet af egoistiske grunde, går altså på akkord med sandheden (»begyndte i ånd, endte i kød«), og nogle, f. eks. Kajetan Weiller, vil konstruere en urkristendom uden dogmer, hvilket må betegnes som et misgreb².

Primarius for det katolske fakultet var prof. Gratz³, som Rudelbach placerer i den første af de to ovennævnte grupper. Om hans dogmatiske anskuelser, som iøvrigt ofte gjorde ham mistænkelig inden for den katolske kirke, dømmer Rudelbach ikke særlig smigrende: »sie sind freilich wegen ihrer ungeheuren Laxität, fast möchte ich sagen Indifferenz, nicht geeignet, ihm eine Anerkennung unter Freunden und Verehrern des positiven Glaubens zu erwerben. Alles ist ihm Recht von verschiednen Seiten angesehen.« Her ser man tydeligt, hvilken målestok Rudel-

¹) Ang. Boos jvf. nedenfor p. 593, ang. Sailer p. 604. — Johannes Gossner (1773—1858), Boos' biograf, trådte 1826 over til protestantismen. Virkede senere særlig for hedningemissionen.

²) Et Mindeskraft VI, p. 148—51. Rudelbach undskylder over for Münster denne digression: »Verzeihen mir Ihro Hochw. diese unmässige Abschweifung und halten Sie einem Dogmatiker zu Gute, den die Orientirung auf dem heutigen fast unermesslichen Felde der theologischen Wissenschaft das erste und letzte ist.« (p. 151).

³) Peter Alois Gratz (1769—1849), 1819 professor i Bonn.

bach anvender. Lunkenhed bragte ham altid i affekt. Iøvrigt har Gratz udtalt den formodning, at det står bedre til med kirkeligheden i Norden end i Tyskland, hvortil Rudelbach bemærker: »möchte es nur wahr werden!«¹

Den mest markante skikkelse inden for det katolske fakultet i Bonn var *Hermes*², som ligefrem blev fører for en teologisk skole. Han var en kritisk natur, der dog ikke ville nægte et eneste af romerkirkens dogmer, men ville give dem en filosofisk underbygning. Han mente at kunne bevise dem alle ved filosofiens hjælp, ja, han krævede dette bevis. Som det var at vente, stiller Rudelbach sig afvisende over for ham. At kræve, at filosofien skulle være teologiens grundlag, var for ham den pure rationalisme, hvorfor han da også kalder ham en katolsk rationalist. Hans fejl er, at han ikke lader åbenbaringen være suveræn³.

De tre øvrige katolske professorer ofrer han kun kort omtale. *Seber*⁴, som ikke stod i et særlig godt forhold til Hermes, virker sympatisk på ham. Han er en afgjort fjende af ultramontanismen, og i sin nye dogmatik citerer han flere protestantiske end katolske forfattere, hvad der naturligvis stemmer Rudelbach gunstigt. Om *Scholz*⁵, der særlig gjorde sig bemærket som tekstkritiker, hedder det: »Er ist ein Mann von gelehrten Kenntnissen aber von äusserst geringer Beurtheilungskraft«, og om *Ritter*⁶: »Sein

¹) Et Mindeskrift VI p. 148. Understregningen er af R. (i koncepten).

²) Georg Hermes (1775—1831), 1820 professor i Bonn. Han bliver senere kirkeligt fordømt, og hans bøger kommer på index.

³) Et Mindeskrift VI, p. 152.

⁴) Franz Joseph Seber (1777—1827), 1819 professor i moral og dogmatik i Bonn.

⁵) Johann Martin Augustin Scholz (1794—1852), professor i Bonn 1821.

⁶) Joseph Ignaz Ritter (1787—1857), 1823 professor i kirkehistorie i Bonn.

einziges Verdienst . . . ist seine servile Denkungsart.« Rudelbach føler sig sikker i sin dom!¹

Vi er nu færdige med det katolske fakultet, og han vender sig til det protestantiske for at ramme det med sin ros og dadel. At der er tre gange så mange katolikker som protestanter, siger intet om de to fakulteters kvalitet. De protestantiske professorer sættes også på anklagebænken; dog synes det, de slipper bedre derfra end de katolske. Men det er jo også en protestant, der dømmer — men vel at mærke en protestant, der som regel er hårdest mod sine egne. *J. C. W. Augusti*² var professor primarius og en fremragende forsker inden for dogmehistorien og den kristelige arkæologi, og han stod i forbindelse med biskop Münter. At han af Rudelbach får hædrende omtale, kan skyldes, at han er Münters ven; men der er dog ingen grund til at give en sådan forklaring — Augusti kan godt i sig selv have fundet nåde for Rudelbachs øjne³: »Was den Freund I. H., den Herrn Augusti zuerst betrifft, so behauptet er gewiss sowohl in Rücksicht auf Gelehrsamkeit als tiefe theologische Erkenntniss den ersten Platz, den er einnimmt. Als Dogmatiker trägt er das kirchlich-lutherische System in aller seiner Schärfe und Bündigkeit vor.« Der er den ejendommelighed ved Augusti, at han tillægger traditionen stor vægt, hvilket katolikkerne tager til indtægt. Interessant er Rudelbachs reaktion herpå: Augusti er på dette punkt i overensstemmelse med gode lutheranere som Chemnitz, Calov, Gerhard etc. Rudelbach er altså selv positivt indstillet over for traditionen⁴.

*G. C. F. Lücke*⁵ var professor i Ny Testamente og kirke-

¹) Et Mindeskrift VI, p. 153.

²) Joh. Chr. Wilh. Augusti (1771—1841), 1803 professor i orientalsk sprog i Jena, 1812 prof. theol. i Breslau, 1819 i Bonn.

³) Også over for sin hustru udtaler R. sig gunstigt om Augusti (nr. 10, 2r.)

⁴) Et Mindeskrift VI, p. 154.

⁵) Gottfried Christian Friedrich Lücke (1791—1855), professor i Bonn 1818.

historie og påkalder særlig interesse ved sit nære venskab med Schleiermacher. Dette forhold var Rudelbach klar over og karakteriserer ham på følgende måde: »ein herzlicher und lieber Mann, dem die Wissenschaft sowol als das christliche Leben ein tief empfundenes Bedürfniss [ist].« Rudelbach sammenligner ham med Schleiermacher; på grund af sin vege apparition når Lücke ikke »die unterschiedne Schärfe und Stärke jenes Dialektikers.« Iøvrigt betegnes han som »der frequentirtester Professor«. Rudelbachs forhold til ham har været hjerteligt, og Lücke har endog talt om at besøge ham i København¹.

*J. K. L. Gieseler*², som var banebrydende i evangelieforskningen og en habil kirkehistoriker, var Lückes mod-sætning. Hvor den ene var veg, var den anden skarp: »behutsam alles erwägend, wenn jener [Lücke] auf oft schlüpfrigem Grunde rasch vorschreitet, und keck alles um sich her als Polemiker zertrümmernd, wenn jener lieber die Segel streicht oder den Deckmantel christlicher Liebe umwirft . . .« Han er i øjeblikket ved at udarbejde en kirkehistorie. Hans forbillede på dette område er Schlosser³, hvad Rudelbach nævner med glæde. Schlosser ville ikke som Ranke kun fastslå, hvad der virkelig var sket; men han foretog en vurdering af de indsamlede fakta. Han satte historien for moralens domstol. Den eneste fuldgyldige karakteristik af en begivenhed opnås kun ved at sætte den i forhold til moralloven. Dette kan naturligvis let føre til subjektivisme og vold mod virkeligheden. At Rudelbach her erklærer sig for tilhænger af denne metode, er ganske interessant og bekræftes ved en gennemlæsning af hans historiske arbejder. Som historiker er han aldrig neutral; han fælder altid moralske domme. Han træffer kort tid senere Schlosser i Heidelberg. — Men det, der i særlig grad giver Gieseler værdi i Rudelbachs øjne, er dog, at han inter-

¹) Et Mindeskrift VI, p. 155 f.

²) Johann Karl Ludwig Gieseler (1792—1854), professor i Bonn 1819.

³) Fr. Christoph Schlosser (1776—1861), professor i Heidelberg 1817.

esserer sig for, hvad der sker på den anden side af den konfessionelle skillemur: »Er ist nächst Augusti der einzige in der Facultät, welcher von den Fort- oder Rückschritten der kath. Theologie eine profundere Notiz nimmt, obgleich dies eigentlich die Arbeit eines jeden protestantischen Lehrers seyn sollte, der sich seines Protestantismus recht klar bewusst werden will, denn erst aus dem Gegensatz geht die tiefe und innere Bedeutung desselben hervor.« På dette punkt er han just en mand efter Rudelbachs hjerte¹.

På professor *Sack*² ofres der kun en kort omtale. Han har rejst en del i England og er i nogen grad påvirket af engelsk fromhedsliv (hvad Rudelbach ikke synes at lægge mærke til eller vægt på). Hans virksomhed er mere praktisk end videnskabelig. Hans bemærkninger om unionen som en given og modtagen for de forskellige konfessioner interesserer Rudelbach, og han refererer dem med dulgt sympati: »Die Lutheraner nämlich geben den Reformirten einen festen äusseren Bestand und nehmen von ihnen die Elemente der primitiven christlichen Gesellschaftsverfassung in den Presbyterien. Sacks Thätigkeit ist unermüdet und gewiss im Segen des Herrn.«³

Professorerne *Arndt*⁴ og *A. W. Schlegel*⁵ træffer han også, men meddeler ikke, hvilket indtryk de har gjort på ham. Han indfører dem blandt de »hochbegabte Männer«, han har lært at kende i Bonn, meddeler, at Schlegel er ved at

¹) Et Mindeskrift VI, p. 156. Gieselers forskning kendte R. i forvejen. Før udenlandsreisen skrev han en afhandling: Om en vis Modification i Hypotesen om en mundtlig Tradition, som Forklaringsgrund til de tre første Evangeliers Overensstemmelse (Nyt theol. Bibl. IV, 1823, p. 162—77), hvori Gieselers opfattelse refereres.

²) Karl Heinrich Sack (1789—1875), professor og præst i Bonn 1819—34.

³) Et Mindeskrift VI, p. 156.

⁴) Ernst Moritz Arndt (1769—1860), professor i historie i Bonn siden 1818.

⁵) August Wilhelm Schlegel (1767—1845), fra 1818 professor i litteratur i Bonn.

forberede en englandsrejse, og udstøder et hjertesuk over, at Arndt er under censur. Han nævner dem begge blandt de store mænd, han har haft den lykke at træffe på sin rejse. Begge var de markante skikkelser i romantikernes lejr; men at de skulle have betydet noget væsentligt for Rudelbach synes ikke at være tilfældet. Idealistisk og romantisk påvirkning havde ikke længere nyhedens interesse, i hvert fald ikke på det kristelige område.

I denne by er det altså forholdet mellem katolicismen og protestantismen, der særlig interesserer Rudelbach. Han har her som få steder haft lejlighed til at gøre studier i marken, og allerede nu har han fået et indtryk af den reformbevægelse, der arbejder inden for romerkirken (jvf. ovenfor). Han fatter den plan at studere denne bevægelse til bunds og udarbejde et skrift: Ueber die versuchte Regeneration der katholischen Kirche. Det skal hovedsagelig bestå af aktstykker vedrørende de katolske teologer, der på grund af deres forkyndelse er blevet fordrevet fra deres fædreland. Med en optimisme, som man ofte kan iagttage hos Rudelbach, men hvis grund i virkeligheden man ligeså tit savner, håber han at få bogen færdig til september¹. Denne bog kom desværre aldrig for dagens lys. Senere, da han træffer Sailer og Boos, kommer han endnu mere ind på livet af emnet. Den viden, han herved fik, blev dog ikke uden gavn, idet han benyttede den i sin senere litterære virksomhed, f. eks. i Theologisk Maanedsskrift.

Fra Bonn tog Rudelbach videre til *Neuwied*, hvor han kun blev et par dage. Han boede hos familien Keetmann (sønnen i huset havde han truffet i Elberfeld). Det er bemærkelsesværdigt, at han her stifter bekendtskab med brødremenighedens fromhedsliv, idet han overværer gudstjenesten nogle gange. Han stiller sig ret kritisk. Herrnhuternes kærlighedsmåltid (i »moderne« form: hver deltager

¹) Nr. 10, 2r.

medbringer te og kager i kirken) er ham en latterlig forestilling. Han træffer forstanderen for brødremenigheden i New York og Pennsylvanien, John Cunow, en efter Rudelbachs udsagn lærd mand¹. Den vigtigste begivenhed på disse kanter er dog besøget hos *Martin Boos*² i Sayn ved Koblenz. Rudelbach har i forvejen været opmærksom på denne mand, der fra mange sider samlede interessen om sin person. Hans anskuelser, der på flere punkter nærmede sig lutherdommen, skaffede ham utallige vanskeligheder, således at han blev »ein Märtyrer der Wahrheit«; men han oplevede også, at folk af alle konfessioner valfartede til hans præstegård. Nu slutter Rudelbach sig til pilgrimmenes skare (han betegner selv besøget som en »Pilgerfahrt«), og han fik ved dette besøg et indtryk, han ikke foreløbig rystede af sig. Han betegner Boos som »einer der ersten Geistlichen in der katholischen Kirche« og siger iøvrigt om besøget: »Ich sah in diesem Manne . . . einen zweiten Luther. Darum haben ihn seine Glaubensgenossen verfolgt.« Han oplever gennem Boos det, der trods adskillelsen forener de forskellige konfessioner. »Weinend drückte er mir beim Abschiede die Hand, ein Vorgefühl einer besseren Welt, wo kein Katholike und kein Protestante als solcher gerichtet wird, aber der Christ, der in seines Meisters Namen den geringsten seiner Brüder aufgenommen und erquicket.«³ I det påtænkte værk om katolicismens fornyelse havde Rudelbach sikkert tiltænkt Boos en fremskudt plads; men han finder dog senere en anden lejlighed til at udtrykke sin begejstring for ham⁴.

Derfra tager han over Koblenz til Mainz, hvor han kun bliver en enkelt dag, og derfra igen til *Frankfurt*, hvortil

¹) Nr. 11, 1v.

²) Martin Boos (1762—1825), fra 1819 præst i Sayn.

³) Nr. 12, 2r.

⁴) Han skrev i Theologisk Maanedsskrift VIII og X en artikel om Boos (i anledning af Gossners biografi). Heri skinner selvoplevelsen tydeligt igennem.

han ankommer den 19. august, og hvor han bliver en uges tid. Han befinder sig ikke særlig godt i denne by, som møder ham med en høflig og fornem, noget kold stemning, som ikke passer til hans naturel og omgangsform. Havde der ikke været enkelte, han kunne slutte sig til, havde han forlængst rystet støvet af sine fødder. Blandt omgangsfællerne indtages førstepladsen af »der Veteran« dr. *Passavant*¹, den reformerte teolog, som havde været ven med Goethe og Lavater, hvis fromhedstype han er præget af. Rudelbach meddeler, at han engang har studeret i Göttingen sammen med professor Hornemann. Professor *Molitor*², som var lærer ved filantropinet i Frankfurt, og som særlig beskæftigede sig med den jødiske filosofis forhold til kristendommen, stod Rudelbach meget nær. Han kom også sammen med nogle af Molitors venner samt en pastor *Stein*³, der var en bekendt af Münter⁴. Også i Frankfurt besøgte han kunstsamlinger og museer.

Han tog fra Frankfurt den 26. august til *Darmstadt*; herfra drog han dog igen bort efter en dags forløb. Han havde håbet at træffe *Leander van Ess*⁵, som imidlertid ikke var hjemme. Også han var en katolsk præst, der var kommet i modstrid med sin kirke. Hans bibeloversættelse var 1821 blevet kirkeligt forbudt, og han stod i forbindelse med det britiske bibelselskab. Rudelbachs interesse for ham er således let forklarlig. Hofpræsten *Zimmermann* havde han ingen sympati for⁶.

¹) Jakob Ludvig Passavant (1751—1827), præst i Frankfurt 1795, Schul- und Studienrat 1812.

²) Joseph Franz Molitor (1779—1860).

³) A. Stein, bypræst i Frankfurt a. M.

⁴) Nr. 11, 2r.

⁵) Leander van Ess (1772—1847), fra 1822 privat lærd i Darmstadt.

⁶) Ernst Zimmermann (1786—1832), 2. Hofprediger i Darmstadt og udgiver af *Allgemeine Kirchenzeitung*. — »... der Oberhofprediger Dr. Zimmermann, von dem Münter viel Wesens gemacht, mir wenigstens ziemlich flach vorkam.« — Nr. 13, 1r.

Den 28. august når han til *Heidelberg*. Her træffer han landsmænd: lic. *Holm*¹, den unge teolog, der ligesom Rudelbach rejser i videnskabeligt øjemed, og som senere kommer til at høre med til kredsen omkring Theologisk Maanedsskrift, og *Krøyer*², den senere kendte zoolog, der var på vej hjem fra fiaskoen i Grækenland. Rudelbach ytrer ofte sin glæde over at genopfriske den danske tunge. En anden grund til, at Heidelberg spænder Rudelbachs forventninger, er, at en af hans københavnske venner, pastor Vald. Rothe³, i sin ungdom har studeret her, og Rudelbach omgås nu

¹) Jens Albrecht Leonhard Holm (1799—1861) foretog sin udenlandsrejse 1821—24, tog licentiatgraden i Berlin. Fra Paris skrev Holm til prof. Jens Møller: »... inderligen glædede det mig at træffe sammen i Heidelberg med Rudelbach, han gjør en skøn og lærerig Reise, han(s) sande christelige Sindelag og Tænkemaade behager mig særdeles, hans alvorlige Stræben forbunden med hans store Lærdom er et godt Tegn; jeg oplevede med ham to meget interessante Timer hos Paulus og gamle Voss.« (9/10 23, Ny kgl. Saml. 3000, 4).

²) Henrik Nikolaj Krøyer (1799—1870). Hans sympati for grækernes frihedskamp førte ham 1821 til Grækenland, hvor han sluttede sig til de kæmpende. Imidlertid skuffedes han af det hele og tiltrådte hjemrejsen, som blev afbrudt af næsten et års ophold i Heidelberg. Rudelbach fortæller om Krøyers eskapader i denne by: »Der Krøyer hatte hier viele Scandale gehabt, hatte neulich drei Wochen in Carcer gesessen, und bekam nun auf einmal zwei Duelle. Er musste also fort um nicht vielleicht ein Jahr auf die Festung zu kommen. Wir begleiteten ihn also erst nach Mannheim, wo ich wieder zurückging, ... und von da hat ihn Holm weiter nach Frankfurt in Sicherheit gebracht, wo er ausser badischem Gebiet ist.« (Nr. 12, 1v.). Krøyer meddeler i sine erindringer (Erindringer af Henrik Krøyers Liv, Kbh. 1870, p. 187 f.) intet om opholdet i carcer, medens den øvrige del af R.s beretning bekræftes. Holm får iøvrigt i samme værk en noget foragtelig omtale. R.s dom over Krøyer har været forholdsvis gunstig: »ein Mensch von heldenmässiger Körperkraft ... und nicht ohne Geist.« (Nr. 11, 2r.). — I et brev til prof. Jens Møller beretter Holm om sit møde med Krøyer: »Jeg traf og i Heidelberg vor Landsmand Krøyer, som havde levet der i henved 10 Maaneder et heelt underligt Liv, muligt er han nu hjemme, han gik med mig til Frankfurt ...« (9/10 23, Ny kgl. Saml. 3000, 4).

³) Valdemar Rothe (1777—1857), sognepræst ved Trinitatis kirke, Dr. theol. 1836.

hans gamle lærere og venner¹. Byens meget gamle universitet, som var blevet reorganiseret 1803, rummer et teologisk fakultet, der netop nu er inde i en blomstringsperiode. Blandt professorerne findes berømteder som *Daub*² og *Paulus*³. Af de ældre professorer bliver Rudelbach som fremmed mødt med mistro. Der hersker skismatiske forhold ved universitetet, og han kan ikke slutte sig til nogen af parterne: »weder mit Daub, vor dem alles Christenthum in weltliche und Tagesphilosophie untergeht, noch mit Paulus, der seinen Protestantismus darin setzt, gegen allen Glauben zu protestiren.« Her afviser Rudelbach altså både hegelianismen (Daub blev senere en af førerne for det hegelske højre) og rationalismen. Til gengæld omgås han de yngre professorer, *Lehwald*⁴, som han følges med et stykke vej videre frem på rejsen, samt *Ullmann*⁵ og *Umbreit*⁶, der var repræsentanter for den af Schleiermacher prægede mæglings-teologi. Historikeren prof. *Schlosser* bliver nærmest et ideal for ham (jvf. ovenfor p. 590). Af de øvrige professorer, han træffer, vil vi kun nævne prof. *Creuzer*⁷, den berømte mytolog, hvis forskning Rudelbach som ung i anledning af udarbejdelsen af sin prisopgave havde stiftet bekendtskab med⁸. Meget interessant har Creuzer i et brev til Münter givet et billede af Rudelbach, således som han blev opfattet i Heidelberg. Münter har skrevet derved og beklaget sig over Rudelbachs og Lindbergs optræden; nu svarer Creuzer, at det gør ham ondt at høre sådant om Rudelbach, men »schon hier bemerkten wir, dass er in seinen Äus-

¹) Nr. 11, 2r.

²) Karl Daub (1765—1836), professor i Heidelberg fra 1791.

³) Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761—1851), prof. i Heidelberg 1811. »Paulus Heidelbergensis«.

⁴) Eftersøgning forgæves forsøgt.

⁵) Karl Ullmann (1796—1865), professor i Heidelberg 1821.

⁶) Fr. Wilh. Karl Umbreit (1795—1860), prof. i Heidelberg 1820.

⁷) Georg Friedrich Creuzer (1771—1858), fra 1804 prof. i Heidelberg.

⁸) Nr. 13, 1v.

serungen manchmal etwas Grelles und Starres hatte.« Ganske vist ligger denne dom $3\frac{1}{2}$ år efter Rudelbachs ophold i Heidelberg og er provokeret af Münter; men der er dog ingen grund til at betvivle, at den er sand¹.

Rejsen går videre til *Karlsruhe*, hvortil han fulgtes med prof. Lehwald. Denne by ynder han ikke. Den frembringer ubehagelige associationer hos ham: »Das Ganze ist mir ein sprechendes Bild der leidigen Aufklärung des achtzehnten Jahrhunderts — diese gerade Linie, welche ins unendliche wiederholt nur Eckel [sic!] erwecken kann.« Han foretager herfra en udflugt for at besøge *Henhöfer*² i Graben, den katolske præst, der havde samlet opmærksomheden om sin person ved sammen med sin menighed i Mühlhausen at træde over til protestantismen. Imidlertid meddeler Rudelbach intet om, hvordan besøget faldt ud. Den 17. september kommer han til *Stuttgart*. Her færdes han i egne (Schwaben), hvor den gamle religiøsitet endnu ikke er blevet røkket af den nye vantro. I denne by blev han af danskeren *L. Kruse*³ indført i en kreds af skønånder, i hvilken han traf *Uhland*⁴ (fru Rudelbachs yndlingsdigter) samt andre »für alles Edle und Schöne enthusiastische Männer«. Dog beskæftiger han sig næsten mere med kunstsamlingerne end med menneskene. (Et af Thorvaldsens kunstværker, en kristusfigur, fandtes i byen). Hans ophold i Stuttgart synes ikke at have været særlig betydningsfuldt⁵.

Den 23. september følges han med Lehwald til *Tübingen*, hvor der findes både et katolsk og et protestantisk teologisk fakultet. Han sætter dog det første over det sidste, som

¹) Fr. Münter. Et Mindeskraft V, p. 214 (Heidelberg 3/3 27).

²) Aloysius Henhöfer (1789—1862), ekscommuniceret 1822. Evangelisk præst i Graben 1822.

³) Ang. Kruse jvf. ovenfor p. 578.

⁴) Ludwig Uhland (1787—1862), påvirket af romantikken. 1829—32 professor i tysk litteratur i Tübingen.

⁵) Nr. 14.

er inde i en nedgangsperiode¹. Da den ældre Tübingerskole (Storr, Steudel etc.) endnu residerede her, vandt universitetet en vis navnkundighed; men for øjeblikket står det sløjt til: embederne bliver ikke rettidigt besat, ukvalificerede professorer ansættes osv. Det katolske fakultet var temmelig nyt (det 1811 oprettede fakultet i Ellwangen flyttedes 1818 til Tübingen), og det var af større lødighed. Professorerne så det som deres opgave samtidig at hævde deres katolicisme og holde sig à jour med, hvad der foregik inden for den protestantiske forskning. Sailers indflydelse mærkes. Professorerne *Herbst*² og *Feilmoser*³ modtog Rudelbach venligt og ydede ham »geistvolle Unterhaltung«. Han synes at sætte stor pris på disse to, og også gennem dem lærer han mere om den katolske kirke: »Es gilt . . . nicht mehr darum: bist Du ein Katholik oder bist Du ein Protestant, sondern: ist der Sinn des Christenthums Dir gegangen? Siehest Du den Heiland in seiner Weltregierung? Verehrest Du ihn als Gottes Sohn . . . ?« Han samler stadig materiale til sit skrift om disse ting, ja, han vil endog skrive til Jens Møller derom, for at denne ikke skal komme ham i forkøbet⁴.

Men også opholdet i Tübingen får en ende, og han drager videre til *Strasbourg*, idet han — sikkert af hensyn til rejseruterne — lægger vejen om ad Stuttgart. Her gør han et ufrivilligt ophold på en dag på grund af forsinkelser i transporten. Ved denne lejlighed lærer han *M. Hofacker*⁵

¹) »Die evangelische Facultät huldigt mehr dem Castengeiste und einer gewissen stehenden Form in der Theologie, auch sind sie alle . . . wenig erbaulich für mich gewesen.« (Nr. 14, 2r.).

²) Johann Georg Herbst (1787—1836), fra 1817 prof. i orientalske sprog og G. T. i Tübingen.

³) Andreas Benedikt Feilmoser (1777—1831), fra 1820 prof. i N. T. i Tübingen.

⁴) Nr. 14, 2r. og 15, 1r. Et sådant brev findes ikke i Jens Møllers arkiv.

⁵) Velsagtens en broder til de mere kendte Ludwig og Wilhelm Hofacker.

at kende. Derefter sætter han foden på fransk grund og drager ind i Strasbourg. Han får indpas i byens fine selskab. Hans omgangskreds er nærmest af politisk art: prof. *Ehrmann*, som spillede en rolle ved revolutionen, nu »ein warmer, thätiger Christenthumsfreund und scharfsinniger Bibelforscher«, og »der von Genie, Witz und Laune überfließende *Görres*«, som på grund af politisk virksomhed var fordrevet til Strasbourg¹. På dette tidspunkt har han endnu ikke fået kirkelige, ultramontane interesser. Pædagogen *Krafft*, »en lille mand med et stort hjerte«, kommer ham venligt i møde. Han giver ham anbefalinger med, bl. a. til Paris².

Han tog afsked med Strasbourg den 9. oktober og satte kursen mod *Basel*, »die — was religiöse Beziehungen betrifft — merkwürdigste Stadt der Schweiz«³. Siden slutningen af det 18. århundrede havde byen en fremskudt stilling i tidens religiøse liv. Her var det, Urlsperger 1780 stiftede Deutsche Christenthumsgesellschaft, 1815 stiftedes Baselermissionen, og missionsanstalten oprettedes, for hvilken *Blumhardt*⁴ blev inspektør, og hvor der blev øvet en pionerindsats for missionssagen. Basel var netop et sådant knudepunkt for det religiøse liv, som Rudelbach ønskede at besøge, og han er på forhånd interesseret i, hvorledes missionsanstalten virker. »In Basel . . . interessierte mich vorzüglich die Missionsanstalt: eine ächt christliche Stiftung, die wie das Christenthum selbst aus einem kleinen Senfkorn erwachsen, jetzt schon herrliche Blüthen und Früchte trägt.« På anstalten tager man venligt imod ham (det var jo af stor betydning, at udenlandske gæster fik det bedste indtryk). Han får lov til at overvære undervisningen og beundrer den måde, hvorpå den i Basels religiøse liv

1) Joseph v. Görres (1776—1848), flygter til Strasbourg 1819.

2) Nr. 15.

3) Nr. 16, 2r.

4) Chr. Gottl. Blumhardt (1779—1838), inspektør for missionsanstalten 1816—38.

meget fremtrædende pastor *v. Brunn*¹ katekiserer. Rudelbach var jo selv gammel pædagog. Han er med ved optagelse og eksamination af nye elever og bliver spurgt til råds under censuren. Hans dom over det arbejde, der er i gang, støtter sig således på kendsgerninger: »Der Geist, der dieses Institut beseelt, die Begeisterung der Lehrer so wie der ächte Missionssinn in den Schülern, ist ganz einzig. An der Spitze steht Mag. Blumhardt, ein eben so eifriger als talentvoller Mann. Ausser ihm ist *Spittler*², der Vorsteher der sogenannten »deutschen Christenthumsgesellschaft«, der bedeutendste in diesem Kreise.« At Rudelbach har følt sig hjemme i denne kreds, kommer klart frem, og han deltager ivrigt i det fromhedsliv, der her leves. Han omtaler med begejstring lørdagsaftenerne med bøn, efterretninger om Guds riges udbredelse og bibellæsning. Basel har følt sig som et hovedkvarter for evangeliets udbredelse, og hver lørdag har man gjort resultaterne op både af eget og andres arbejde. Rudelbach har sikkert haft følelsen af at være på et strategisk vigtigt punkt. I denne kreds traf han også den kendte pædagog *Zeller*³. Han lærte det meste af byens gejstlighed at kende. De præster, han kom i forbindelse med, var »alle Freunde und Vertheidiger des Christenthums«. Det drejede sig om den ærværdige *Falkeisen*⁴, antistes for Basels gejstlighed, *Burkhardt*⁵, som han besøgte privat, *La Roche*⁶ og *Passavant*⁷. Han kom også i forbindelse med

¹) Nikolaus v. Brunn (f. 1766), præst i Basel 1810. Præsident for komitéen for missionsselskabet 1815—35.

²) Chr. Fr. Spittler (1782—1867), 1808 sekretær for Deutsche Christenthumsgesellschaft.

³) Chr. Heinr. Zeller (1779—1860). »Vækkelsestidens pædagog«. Også salmedigter.

⁴) Også Falkeisen stod missionsanstalten nær.

⁵) Sikkert præsten Emmanuel Burkhardt, som 1834 blev medlem af komitéen.

⁶) Simon Emanuel La Roche. Var med i komitéen 1815, afløste 1835 v. Brunn som præsident.

⁷) trådte 1825 tilbage fra komitéen på grund af alder.

Basels videnskabelige liv. Vi ved, at han har truffet *de Wette*¹, men han meddeler ikke selv noget herom. Da han tager af sted, forærer Blumhardt ham en arabisk bibel². Opholdet i Basel har således været meget frugtbart. Han har oplevet et kristent fællesskab og har set de praktiske følger af et levende missionssyn. Han bevarer længe Basel og Blumhardt i mindet³.

Efter det betydningsfulde ophold i Basel, som han afsluttede den 20. oktober, gik turen mod øst til *Schaffhausen*. Han opsøgte her professor *Spleiss*⁴, en ven af Sibbern og en vakt kristen, som i sin forkyndelse forlangte en afgjort omvendelse og et skarpt brud med verden. — Han tog bort igen med det samme til *Ulm*, hvor han besøgte domkirken, alt imens han tænkte store tanker om menneskelivet og priste sin tyske oprindelse: »Herrliche deutsche Ahnen, wie lieb' ich euch. Ihr seid auch meine Ahnen . . .«. Han besøgte professor *Gräter*⁵, en oldtidsforsker, som sværmede begejstret for nordisk sprog og litteratur. 1822 stiftede han *Gesellschaft der Dänenfreunde an der Donau*. Rudelbach

¹) Wilh. Martin Leberecht de Wette (1780—1849), teologisk professor i Heidelberg 1807, 1810—19 i Berlin, fra 1822 i Basel. Han roser i et brev til professor Jens Møller Rudelbachs lærdom og beklager, at han ikke har kunnet gøre noget for ham. (Ny kgl. Saml. 3000, 4).

²) Nr. 17, 1v. og 2r.

³) I et brev fremhæver han Basel som en kristelig by, særlig i sammenligning med Danmark, hvor kristendommen er en *ecclesia pressa*. (Konc. til Blumhardt, Kbh. 4/9 24, Add. 1093 II). Han sender nogle numre af *Evang. Missionsmagazin* hjem til sin kone. (Nr. 17, 2r.). Netop medens Rudelbach opholdt sig i Basel, var der tale om et samvirke mellem Danmark og Baslermissionen om et missionsforetagende på Guld-kysten. R. optoges meget af tanken og var efter sin hjemkomst i audiens hos kongen i den anledning. Da der 1826 dannedes en komite for denne mission, blev R. medlem. (N. Bundgaard: *Det danske Missionselskabs Historie* I, 1935, p. 49 f.; W. Schlatter: *Geschichte der Basler Mission* III, 1916, p. 6—7.)

⁴) David Spleiss (1786—1854), 1812 professor i Schaffhausen, 1813 tillige præst. — Nr. 17, 2r.

⁵) Friedrich David Gräter (1768—1830), ansat ved gymnasiet i Ulm 1818.

skal skrive i hans stambog og er meget betaget af, at hans navn skal skrives side om side med Herders og Wielands. — Det næste opholdssted er *Augsburg*, hvor han får lejlighed til at se katolicismen fra dens uheldigste side: overtro, relikviedyrkelse, hierarkisk magtsyge etc. Sin sædvane tro opsøger han en ekskommuniceret katolik, Martin Völk. Han nævner i forbigående *Confessio Augustana*, et dokument, der endnu ikke har den altovervejende betydning for ham, det senere skal få; ellers ville han nok have ofret flere ord på det nu. Hans ophold i Augsburg varer tre dage¹.

München, hvortil han kom den 28. oktober, forekom ham stor, kold og fornem; han vejrede hoflugten overalt. Han karakteriserer stemningen på denne måde: høflighed kan man vente overalt, intetsteds venskab. Dette er værre end Frankfurt. Alligevel kom han i forbindelse med en del mennesker, bl. a. professor *Thiersch*², som er klassisk filolog, og præsident v. Ruoesch. Den sidste er den eneste, han rigtig har lært at kende: »Mit diesem Biedermann nun bin ich innig vertraut geworden.« Af ham har han fået anbefalingsskrivelser med til forskellige, bl. a. til biskop Sailer i Regensburg³. Han deltager i Münchens kulturliv, går flere gange til opera- og teaterforestillinger. Han har hørt Mozarts »Figaro«, men har ærgret sig over »de rossiniske Coleraturer og Figurer paa den ædle mozartske musik«. Den største oplevelse var dog Lessings »Nathan der Weise«, ikke alene på grund af indholdet, men særlig på grund af den kunstneriske fremførelse⁴.

Grunden til, at hans ophold i München bliver af så lang varighed, er, at han er kommet godt i gang med sine håndskriftstudier, som han dyrker på biblioteket, hvor han

¹) Nr. 19, 1v. og 2r.

²) Friedrich Thiersch (1784—1860).

³) Nr. 20, 1v.

⁴) Nr. 21, 2r.

støttes af den for sin hjælpsomhed bekendte *Krabinger*¹. Det er første gang, vi hører udførligt om Rudelbachs studier. I Strasbourg er han begyndt at arbejde alvorligt med middelalderens håndskrifter; men først her i München tager arbejdet fart². Man har det indtryk, at det meste af hans tid hidtil er gået med at tale med professorer og kirkemænd, høre forelæsninger osv. Han har nu fundet et fragment af Abailard og er i færd med at skrive det af. Han vil bearbejde det i Wien. »Eine saure Arbeit, aber mit Rücksicht auf den Werth, den man solchen Beschäftigungen der Reisenden gewöhnlich beylegt, recht zu seiner Zeit vorgenommen.« Rudelbachs målbevidsthed i denne henseende er blevet vakt ved en bemærkning af etatsråd Cramer¹ i Kiel: »Ihr Dänen macht lange Reisen — und das ist schön; aber man sieht und hört ja nie, dass Ihr etwas zu [sic!] Hause bringt.« Denne dom vil Rudelbach nu gøre til skamme. Selv om afskrivningsarbejdet til tider kan være kedeligt, ligger der dog en stor rigdom deri: Natürlich, wie man in die Arbeit hineinkommt, gewinnt man auch Interesse daran und in jedem Fall Nahrung für den wissenschaftlichen Geist.« Rudelbachs studier får vi senere lejlighed til at vende tilbage til⁴.

Den 21. november tager han fra München til *Landshut*, hvor han bliver i to dage. Universitetet har han sandsynligvis ikke nogen særlig intim forbindelse med, selv om det er

¹) Johann Georg Krabinger (1784—1860), scriptor på biblioteket i München 1820, tillige dygtig græsk filolog. R. skrev senere til ham fra Paris. (Konc., Paris 14/4 24, Add. 1093 II).

²) »Middelalderens tjørnede Philosophie har ofte fra de gamle pergamenterne Skroller vinket mig som en venlig Stjerne fra det Fjerne (fodnote hertil: De seer jeg har Anlæg til at blive — en Ingemann. Havde jeg kun anskaffet mig en Reiselyre! — og et Riimlexicon.) — Netop disse Beskæftigelser have udfyldt den største Deel af min Tid fra Strasbourg af.« (Konc. til Heiberg, Berlin 22/2 24, Add. 1093 II).

³) Andreas Wilhelm Cramer (1760—1833), ekstraord. prof. i jura i Kiel 1786, ord. 1792, overbibliotekar 1826. Etatsråd 1810.

⁴) Nr. 20, 2r.

præget af Sailers virksomhed. Han træffer professor *Siebenkees*¹, en af Münters venner, som foruden at være professor i litteraturhistorie var overbibliotekar ved universitetsbiblioteket. I ham »fand ich einen in seinem Fache äusserst wohl bewanderten Greis, der mir manche schätzbare Notizen mittheilte.« Universitetets rektor, Hofrat *Köppen*², som engang i begyndelsen af århundredet havde besøgt Danmark, og som nu venligt modtog den danske gæst i sin familie, betegner Rudelbach som en berømt filosof af den jacobiske skole og en frugtbar og tiltalende forfatter. Derudover fortæller han intet om sit ophold i Landshut³.

En stor oplevelse ventede Rudelbach i *Regensburg*. Skulle hans kendskab til den katolske kirke og særlig de (i Rudelbachs forstand) positive kræfter inden for denne være fuldkomment, var det nødvendigt for ham at møde biskop *Sailer*⁴, der vel er den, der har haft den største betydning m. h. t. »den katolske kirkes regeneration«. Rudelbach sætter i forvejen store forventninger til at møde »den ersten Geistlichen der katholischen Kirche«, og han bliver ikke skuffet. Følgende citat afspejler det indtryk, Sailer har gjort på ham: »Er ist von der heiligen Liebe so durchgedrungen, dass ich möchte sagen, er kann kein Wort sprechen ohne sie mit auszusprechen. An seiner Seite nun durchwanderte ich an einem mir unvergesslichen Tage — den 27. Nov. — die herrliche Allee, welche die alte Stadt rings umgiebt.« Sailer viste sig ualmindelig hjælpsom over for ham. Selv hans pengesager (veksling) tilbød han at ordne. Afskeden

¹) Johann Chr. Siebenkees (1753—1841). Münter havde sendt ham følgende anbefalingsskrivelse for R.: »Es wird im Herbst oder gegen Winter ein dänischer Gelehrter, Dr. Rudelbach, wahrscheinlich nach Landshut kommen, dem ich so frei gewesen bin, Empfehlungskarten an Sie und Herrn Prof. Köppen mitzugeben. Er ist ein sehr gebildeter junger Mann, der ohne Zweifel bei seiner Zurückkunft an der Universität angestellt werden wird.« (6/7 23, Fr. Münter, Et Mindeskrift VI, p. 232.)

²) Friedrich Köppen (1775—1858), professor i Landshut 1807.

³) Nr. 23, 1v.

⁴) Michael Sailer (1751—1832), 1821 Weihbischof i Regensburg.

bliver da også vemodig: »Nicht ohne Thränen der Rührung und Wehmuth konnte ich von dem heiligen Manne scheiden. Wer weiss, ob ich ihn je auf Erden wiedersehe? Aber im Himmel, da werden wir uns begegnen, und möchte er dann nur nicht über mich weinen.« Mindet om Sailer mister Rudelbach aldrig¹.

Rudelbach forlader nu Bayern og rejser ind i Østrig. Det er hans mål at nå Wien ad Donau. På denne måde når han imidlertid kun til Linz og må tage resten af vejen over land. Han kommer til *Wien* den 6. december². Han fik et behageligt ophold i denne by, hvis kosmopolitiske stemning tiltalte ham. Som sædvanligt havde han sin interesse henvendt på præsteskabet. Den reformerte superintendent *Hausknecht*³ får følgende omtale: »bei seinen Predigten ist immer gedrängt voll, und auch die katholischen Damen laufen dem Schönredner zu . . ., aber bey näherem Lichte besehen ist er nicht viel mehr als eine ästhetische Zierkatze.« I sammenligning med ham får pastor *Fäsi*, ligeledes reformert, en bedre karakteristik: »[Er ist] ungleich reiner und ernsthafter, aber seine Richtung leider eine in der einseitigen Verstandesbildung befangene.« Byens andre præster er uden interesse. Katolikkerne er (når undtages redemptoristerne) »den liberalern Gesinnungen ergeben.« Hvad redemptoristerne angår, udformes kritiken på føl-

¹) Nr. 23, 2r. Selv en menneskealder senere husker R. sin sammenkomst med Sailer — cfr. Forhandlingerne paa det første skand. Kirkemøde, Kbh. 1857, p. 50.

²) Nr. 24, 1v. og 2r. Hans beskrivelse af sejlturen ad Donau er meget smuk og ikke uden en vis dramatik. Han kunne ikke komme med den ordinære passagerbåd, men måtte gå om bord på en flåde, der var lastet med korn. Han blev i sidste øjeblik forsinket af pasvisitation, skipperen ville ikke vente, og var toldskriveren ikke dukket op ved båden med de nødvendige midler til at genoprette det forsømte, var R. ikke kommet med. Under sejlturen befandt han sig godt i de brave søfolks selskab under primitive forhold.

³) Justus Christoph Georg Hausknecht (1792—1834), 1816 præst i Wien, 1818 superintendent. Som prædikant var han berømt i vide kredse.

gende måde: »Sie wollen eine scharfe Busszucht und Sittenstrenge einführen — alles gut, wenn sie nur sich selbst wahrhaft gebessert hätten.« Af personlige bekendtskaber kan nævnes maleren *Olivier*¹, »ein ebenso trefflicher Künstler als wahrhaft erleuchteter Christ.« Med ham står Rudelbach senere i brevveksling. Ud fra brevene kan vi forstå, at en stor del af deres samtale har drejet sig om kunstens forhold til kristendommen. Begge brødrene Olivier var fremragende kirkemalere. Den vigtigste person, han træffer i Wien, er *Fr. Schlegel*². Denne åndshøvding, en af de største inden for den romantiske bevægelse, kom ham venligt i møde og tog del i hans studier: »Er kam mir mit einer wunderbaren Zuneigung entgegen, die sich trotz unsern differenziirenden [sic!] Ansichten (denn er ist bekanntlich Katholik geworden schon 1803) immer steigerte. Ich musste ihm zuletzt mit Hand und Mund versprechen, ihn über alles ferner zu benachrichtigen, was mich und meine Studien beträfe — u. besonders, wenn ich nach Hause gekommen, einen ununterbrochenen Briefwechsel³. — Wie mich dies gefreut hat mit einem solchen Manne — wahrlich einem der tiefsten u. originellsten Denker nicht bloss, sondern [auch] der schönsten Geister unsers Jahrhunderts in eine so genaue Verbindung zu treten, besonders bey der Verwandtschaft unserer Studien im Punkte der Philosophie und Mystik des Mittelalters, wirst du . . . begreifen«⁴. Fælles interesser besejrer altså de modstridende anskuelser. Netop når forholdet er således, kan man ikke vente, at Rudelbach skulle lade sig påvirke af Schlegels synspunkter. Dem kendte han i forvejen. Men han har drøftet sine studier med

¹) De to brødre Ferdinand (1785—1841) og Friedrich Olivier (1791—1859) boede sammen i Wien. De beskæftigede sig begge med kirkemaleri og malede bibelske billeder. Da R. kun nævner forbogstavet F., er jeg ude af stand til at afgøre, hvilken af de to brødre der er tale om.

²) Friedrich Schlegel (1772-1829). Det var 1808 og ikke, som R. oplyser, 1803, han gik over til katolicismen.

³) Af en sådan brevveksling findes intet spor.

⁴) Nr. 26, 1v. og 2r.

Schlegel og er blevet betaget af hans personlighed. Han studerer middelalderlige håndskrifter på det kejserlige bibliotek; men da dette kun er åbent kl. 9—12, får han ikke bestilt så meget, som han kunne ønske. Til gengæld får han rigelig tid til at pleje sine kulturelle interesser. Kunstsamlingerne i Wien besøgte han ofte, således at han, da han rejste, kendte dem ud og ind. Den 30. december forlod han Wien med følgende afskedshilsen: »So lebe dann wohl, Du liebe Stadt . . . Der dänische Pilger fand in Deinen Mauern eine geneigte Aufnahme und so viele ächt unvergessliche Stunden«¹.

Fra Wien rejste han til *Prag*. Han giver i sine breve hjem en begejstret skildring af byen ved Moldau, men fortæller ellers ikke meget om opholdet, som hovedsagelig udfyldes af filologisk virksomhed. Han har besluttet at sætte sig ind i slaviske sprog og går til undervisning hos nogle indfødte filologer, med hvem han slutter venskab, og hvem han interesserer for det danske sprog. Iøvrigt bruger han sine øjne i det fremmede land. Han ser, at der er tale om national undertrykkelse, hvilket harmer ham².

Efter at have taget afsked med vennerne i Prag når han til *Dresden* den 28. januar 1824. Nu er han i sin faders land. Han, der nærer en sværmerisk begejstring for sin slægt, er nu nået til dens udspring. Dette giver naturligvis anledning til mange tanker: »Hier bin ich wie in meinem zweyten Vaterlande, kaum acht Meilen von der Stadt, wo mein Vater . . . geboren wurde«³. De store forhåbninger, han havde knyttet til opholdet på denne egn, skuffedes imidlertid. Hans lede drev ham til at udtale en fordøm-

¹) Dette udtryk for taknemmelighed fortsætter R. med en kritisk bemærkning: »Möge auch einst ein freierer Geistesaufschwung alle die edlen Keime zeitigen, die Du und das gute oesterreichische Land in ihrem Schosse verbergen — gezwungen, ich weiss es, denn der Geist *will* sich immer entfalten.« Nr. 27—28, 1v. og 2r. (Udhævelserne er af R.).

²) Nr. 31, 1r.

³) Nr. 27—28, 1r.

melse af hans fædreland: »Ich glaube aber, ohne ungerecht gegen das schöne Land meiner Väter zu seyn, jetzt behaupten zu können, dass nirgends in Deutschland die Kultur sich mehr auf das Aeusserliche geworfen — nirgends der eigentliche Stammcharakter mehr abgeschliffen und unkenntlich gemacht, wenn er sich nicht noch in einem übelklingenden Dialecte gleichsam selbst überlebt hätte. . . . Die Literatur . . . wird mehr oder weniger, wie alles andere, als eine Marktwaare behandelt . . .« I religiøs henseende er tilstanden under al kritik, særlig i Dresden og Leipzig. Rudelbach får lejlighed til at spotte de ynkelige rationalister: »sie sind oder geben sich aus für Freunde des Lichts — aber nicht der Offenbarung — was über ihren schmalen Erdbürgerverstand hinausgeht, das ist ihnen gleich Obscurantismus oder gar der verschriene Mysticismus.« Herfra gives der naturligvis undtagelser, al sand gudsfrygt er endnu ikke forsvundet. De troende trænges imidlertid hårdt af de vantro: »Es ist das schöne Band der Freunde des Christenthums keineswegs hier abgerissen, nur dass die Leutchen stark daran rupfen, ohne freilich jedoch einen Bruch machen zu können.« At de rationalistiske »småfolk« mange steder er i defensiven, er Rudelbachs stadig tilbagevendende glæde på rejsen¹.

Rudelbachs utilfredshed med forholdene i Sachsen skal ikke tages som et udtryk for, at han ikke fik noget ud af sit ophold i Dresden. Her som så mange andre steder havde han nytte af biskop Münters navn. Dette skaffede ham i forbindelse med Hofrat Böttiger², direktøren for byens ridderakademi og antikmuseum, en udpræget æstetiker. Af

¹) Nr. 35, 1v. — Et lignende indtryk har H. N. Clausen fået af Dresden: »Videnskabelighed i sin Heelhed og Omfang har ikke noget Hjem i Dresden, og heller ikke kan jeg forestille mig, at den sachsiske Aand, saa smaalig, saa bøielig og indskrænket som den viser sig her, kan udrette store Ting i Minervas Tempel.« (Brev til P. E. Müller, Dresden 12/6 19, Personalhist. Tidsskr. 10. R. III, 1936, p. 123).

²) Karl August Böttiger (1760—1835). »Der alte Böttiger ist ein Gelehrter (aber auch nichts mehr) . . .«

ham blev han indført i en af byens kulturelle klier (coterier), som domineredes af grevinde *Elise von der Recke*¹, der selv var forfatterinde (»rationalistische Schönseligkeit« har man kaldt hendes digtning²). I denne kreds traf han mange kunstnere og skønlånder, deriblandt også nogle ateister. Men den mand, der gjorde størst indtryk på ham, var digteren *L. Tieck*³. Rudelbach nærrede en grænseløs beundring for denne mand, og denne på sin side har interesseret sig for den unge danske teolog. De har haft fælles berøringspunkter. Som romantiker (han er romantikkens egentlige digter) følte Tieck sig meget tiltrukket af middelalderlig fromhed, og det var jo netop den, Rudelbach gjorde til genstand for sine studier. Om sin forbindelse med Tieck kan han bruge så stærke ord: »Doch meine erste Bekanntschaft in Dresden, womit ein neuer Stern meines Lebens aufging, war die mit dem grossen Dichter L. Tieck. Er verstand mich, schätzte mich vielleicht (ja gewiss!) viel mehr als es sich gebührte, und wir stehen von nun an in einem Geistesverständniss, das recht erfreuliche Mittheilungen mit der Zeit zu Tage fördern kann.« Rudelbachs begejstring for ham nærmer sig sværmeri: »Ich habe ihm ins klare, helle Auge gesehen und bin allerdings von seiner wahrhaft tiefen poetischen Natur begeistert.« — Endvidere traf han i Dresden to landsmænd: malerne *Dahl*⁴ og *Fabritius de Tengenagel*⁵. Også den danske chargé d'affaires, *v. Irgens-Bergh*, var han i forbindelse med⁶.

1) Elise v. d. Recke (1756—1833) tilbragte de sidste år af sit liv i Dresden.

2) Allg. Deutsche Biographie XXVII, p. 503.

3) Ludwig Tieck (1773—1853).

4) Johan Christian Dahl (1788—1857) nedsatte sig 1821 for bestandig i Dresden.

5) Fr. M. E. Fabritius de Tengenagel (1781—1849) tog 1813 afsked fra militæret for at hellige sig kunsten. R. anvender stavemåden Fabricius-Tengenagel.

6) Mathias Friis v. Irgens-Bergh (1786—1828), nordmand. 7. dec. 1824 blev han optaget i den danske grevestand. Fra 1816 var han chargé d'affaires i Dresden. — Nr. 35, 1v. og 2r.

Som man ser, har Rudelbachs liv i Dresden været rigt på åndelige, kulturelle indtryk. De ovennævnte personligheder hørte til i den æstetiske lejr. Også kirkemænd træffer han. Den mest fremtrædende iblandt disse er prædikanten *Stephan*¹, som var præst for en bøhmisk udvandrermenighed i Dresden, som på grund af Stephans lutherske forkyndelse også fik stor tilslutning fra tyskerne. Stephan blev senere sekterer; men på det tidspunkt, Rudelbach opholdt sig der, var han endnu uantastet som prædikant. Rudelbach bruger følgende lovord om ham: »ein gottbegeisterter Mann, ein religiöses Genie — wenn man diesen Ausdruck brauchen darf, und hat also . . . vielen Widerspruch bei der schlaffen und indifferenten Stimmung der Dresdner erregt.« Stephan var ligeså skarp en modstander af rationalismen som Rudelbach. Mere overraskende er hans omtale af Oberhofprediger *Ammon*², som senere blev hans modstander og ved hans ansættelse i Tyskland søgte at lægge ham så mange sten i vejen som muligt. Rudelbach meddeler blot, at Ammon har erstattet Reinhard³ (som R. naturligvis satte meget højt) og således har stor betydning, men siger intet om Ammons rationalistiske synspunkter. Forklaringen kan måske ligge i, at Ammon akkomoderede sig ret kraftigt i retning af positiv kristendom under det konservative ministerium v. Einsiedel⁴. — Katolikkerne er særdeles aktive,

¹) Martin Stephan (1777—1847), præst i Dresden 1810.

²) Christoph-Friedrich v. Ammon (1766—1850), prof. theol. i Erlangen 1790, i Göttingen 1794, atter i Erlangen 1804; 1813—49 overhofprædikant i Dresden.

³) Franz Volkmar Reinhard (1753—1812), 1792 overhofprædikant i Dresden. I begyndelsen var han rationalistisk præget, men efterhånden byggede han mere og mere på bibelens autoritet. »Vogteren ved Luthers grav« kaldte Grundtvig ham.

⁴) Han gik endog så vidt, at han 1817 forsvarede Harms' teser. I følgende bemærkning af Rudelbach skinner ironien dog tydeligt igennem: »Ammon meinte, Harms wäre nicht hingekommen, weil er (ipse) sich der Sache des rationalen Supranaturalismus gegen ihn angenommen. Sic!« (Konc. til Kleuker, Berlin 21/2 24, Add. 1093 II).

og Rudelbach er harmfuld over deres ikke altid noble metoder¹.

I Dresden fik Rudelbach ikke studeret særlig meget. Der var ikke noget af interesse for ham. Men til gengæld lærte han mange forskellige mennesker at kende, og da han den 9. februar forlader byen, kan han se tilbage på et udbytterigt ophold.

Den 11. februar gør han sin entré i *Berlin*. Her befinder han sig godt og får en lykkelig og interessant tid. Berlin var jo også på mange måder et centrum for udviklingen. Vækkelsen havde her faste bastioner. Rudelbach giver en begejstret skildring af vækkelsens virkninger: »Das Interesse für die höchsten Gegenstände des menschlichen Gefühls und Gedankens, für die Religion, ist nicht bloss an einige Auserwählte oder von Gott eigens dazu erweckte gebunden, sondern diese haben wieder andere erweckt, und so findet man diese Stimmung in ganzen Korporationen.« Rudelbach ser med beundring, hvorledes de forskellige samfundsgrupper, soldater, studenter etc. har sluttet sig sammen, for at evangeliet må blive forkyndt i alle kredse². I almindelighed går det ofte sådan, at universitetet holdes udenfor det åndelige røre, idet vækkelsen bæres af lægmænd; men det er ikke tilfældet i Berlin, her føres vækkelsen også ind over universitetet. Der forkyndes evangeliet »vorzüglich von meinen lieben Freunden Prof. Neander u.

¹) Om den evangeliske kirkes stilling siger R. i almindelighed: »Übrigens ist unsre Kirche in Dresden, wenn nicht gedrückt, doch immer auf eine unwürdige Art geschmälert.« — Nr. 37, 1v.

²) Allerede 1818 havde H. N. Clausen fornemmet stemningen i Berlin: »... neppe er noget Sted Trangen til Næring for den religieuse Sands saa kjendelig som her ... Herved er vakt en Interesse for Kirke og hvad Kirken vedkommer, som maa frappe en Kjøbenhavner; med den største Deeltagelse taler man om disse Ting som et Nationalanliggende, og hører paa ethvert Ord, som minder derom. ... unægtelig er den religieuse Tone i Berlin tilbøielig til Mysticisme ...« (Brev til P. E. Müller, Berlin 16/11 1818, Personalhist. Tidsskrift 10. R. III, 1936, p. 120 f.).

Prof. Tholuck. « Af præster, som »vidner om sandheden«, og som Rudelbach har stiftet bekendtskab med, kan nævnes *Theremin*, *Sack*, *Strauss* og *Jänicke*¹. Hele dette røre ser han naturligvis på med sympati. En sådan vækkelse var det, han ønskede skulle komme i Danmark.

Også på den videnskabelige teologis område havde Berlin en førende stilling. Det nyoprettede universitet dannede en god åndelig baggrund. Her virkede på samme tid *Neander*², *Schleiermacher* og *Marheineke*. Den første af disse lærte Rudelbach personligt at kende og benævner ham: »einer der grössten Theologen unserer Zeit«. Neander har lovet at støtte ham både med hans studier og med udgivelse af bøger. Neanders positivt kristelige indstilling, hans krav om personlig fromhed også hos teologer (*pectus est, quod facit theologum*) har gjort et stort indtryk på Rudelbach og stemmer med hans ideal: en mand, der både er lærd (videnskabeligt skolet) og en troende, virksom kristen. Rudelbach søger senere Neanders hjælp, da han undersøger mulighederne for at blive doktor og få embede i Tyskland³. *Schleiermacher*⁴ synes Rudelbach ikke at have haft noget

¹) Franz Theremin (1780—1846), fra 1814 hof- og domprædikant i Berlin. Opr. supranaturalist, men kommer under indflydelse af vækkelsesbevægelsen. — Friedrich Ferdinand Sack (1788—1842), broder til den tidligere omtalte professor Karl Heinrich Sack i Bonn. Siden 1817 Hof- und Domprediger i Berlin. — Gerhard Fr. Abraham Strauss (1786—1863), fra 1822 Hof- und Domprediger samt professor i praktisk teologi i Berlin. — Johannes Jänicke (1748—1827), siden 1779 præst i Berlin. Stiftede 1800 en missionsskole i Berlin.

²) Joh. Aug. Wilh. Neander (1789—1850), 1813 professor i kirkehistorie i Berlin.

³) Neander giver udtryk for sin mening om R. i et brev til biskop Münster: »In dem letzten Winter habe ich einen Ihrer Schüler, der mir viel für die Kirche und die Wissenschaft zu versprechen scheint, den Doctor Rudelbach, kennen gelernt, und er ist mir durch die kurze Bekanntschaft recht theuer geworden.« (Berlin 23/5 24, Fr. Münster. Et Mindeskrift VI, p. 47).

⁴) Fr. Daniel Ernst Schleiermacher (1768—1834), fra 1810 professor i Berlin.

at gøre med personligt. Han omtaler ham som »der berühmteste und tüchtigste Dialektiker unseres Alters (über sein Verhältniss zum Christenthum, das etwas zweideutig ist, rede ich nicht, da dies der Vorwurf einer ganzen Abhandlung seyn könnte) . . .« Til bedømmelse af hans forhold til Schleiermacher i Berlin foreligger der intet yderligere materiale; men da han ikke udtaler sig særlig indgående om Schleiermachers teologiske betydning for ham, kan man vel e silentio slutte, at den ikke har været særlig afgørende. Det forsøg på at forene romantik og kristendom, som Schleiermacher repræsenterer, var ikke aktuelt for Rudelbach. Dertil er han allerede nu for stærkt forankret i den historiske kristendom. At han stadig føler sig tiltrukket af romantikken som åndsretning inden for litteratur og kunst, er en anden sag. Hans kristendom var klart afgrænset. — Heller ikke *Marheineke*¹ synes han at have stået særlig nær: »Der gelehrte und oft tiefsinnige Marheinecke (bei dem jedoch das herzliche Element fehlt, daher er ganz vereinzelt dasteht) . . .« Marheineke lå syg, da han var der. Nogen personlig kontakt må der dog have været, idet Rudelbach senere sætter sig i forbindelse med ham, da han forsøger at blive doktor i Berlin². — Han bemærker, at han har lært *Hegel*³ nøje at kende; særlig indgående synes bekendtskabet nu ikke at have været. Kan Schleiermachers opfattelse ikke tilfredsstille ham, kan naturligvis langt mindre Hegels og Marheinekkes. Den hegelske opfattelse af forholdet mellem teologi og filosofi, efter hvilken det sidste faktisk overordnes det første, var stik imod Rudelbachs egen. For ham var teologien suveræn. Spekulationen havde han forlængst lagt bag sig. Den samme argu-

¹) Philipp Konrad Marheineke (1780—1846), siden 1811 professor i Berlin.

²) Breve fra Marheineke til R. i Add. 1093 I, fra R. til M. (konc.) i Add. 1093 II.

³) Georg Wilh. Friedrich Hegel (1770—1831), 1818 professor i filosofi i Berlin.

mentation kan gøres gældende på Rudelbachs forhold til *Franz Baader*¹, hvem han også traf i Berlin, og hos hvem spekulationen også tager overhånd. — Disse koryfæer har Rudelbach naturligvis kendt i forvejen, og han har været klar over deres betydning. Men bortset fra, at det altid er interessant at se videnskabens store in corpore, har den personlige forbindelse sikkert ikke spillet stor rolle. — Den, der stod ham nærmest i Berlin, var *Tholuck*². Denne var gennem Neander og Baron v. Kottwitz blevet ført til positiv kristendom og var nu en nidkær forkynder af evangeliet og en afgjort fjende af rationalismen, præget af pietismen. Det er utvivlsomt, at han har haft stor betydning for Rudelbach, og de har været hinanden hengivne. De havde jo fælles forudsætninger. Det bekendtskab, der her var blevet grundlagt, blev senere fortsat og udbygget i kredsen omkring *Evangelische Kirchenzeitung*³.

I begyndelsen af marts kom Rudelbach til *Halle* efter på vejen at have gjort ophold i Leipzig (dette ophold omtaler han overhovedet ikke). Noget fyldigt referat af, hvad han oplevede i Halle, har han ikke givet; men gennem to breve fra *Hohlenberg*, som han der traf, kan vi danne os en forestilling om, hvad der er foregået. Han har bl. a. været sammen med filologen *Vater*⁴ og teologen (G. T.) *Gese-*

¹) Franz Benedict v. Baader (1765—1841), fra 1826 professor i München. Katolik.

²) August Tholuck (1799—1877), 1823 professor i Berlin, 1826 i Halle.

³) »Mein lieber, treuer, herzlicher Tholuck«, skriver R. i et brev til sin kone. — Jvf. til hele opholdet i Berlin nr. 40, 2r. Breve fra Tholuck i Add. 1093 I.

⁴) Johann Severin Vater (1771—1826), 1799 i Halle, 1809 i Königsberg, 1820 i Halle igen. Han skrev kort efter til Rudelbach og bad om artikler om forskellige emner, dog uden resultat. »Da ich bey Ihnen eine sehr schätzbare Klarheit der Vorstellungen gefunden habe, so würde ein Aufsatz von einigen Bogen über Schleiermachers System der Moral und Dogmatik Vieles dazu beytragen, dass der Weg dieses scharfsinnigen Mannes mehreren Augen geöffnet würde, und mit Vergnügen werde ich mein Journal für Prediger dazu anbieten, da ich überall gern Anerkennung nach deutlichen Begriffen wünsche.« (Halle 4/6 24, Add. 1093 I).

*nus*¹. Den sidste var kendt for sin vulgærrationalisme, den, som Hegel nogle år senere opfordrede Tholuck til at give et pereat. Det havde været interessant, om Rudelbach selv havde omtalt ham. Det ser dog ud til, at de har været på talefod med hinanden. Gesenius sender i hvert fald i Hohlenbergs brev hilsner til Rudelbach. Mest betyder det sikkert for ham at have mødt *Hohlenberg*². De kendte hinanden i forvejen, Hohlenberg havde længe ønsket Rudelbachs venskab, hvilket også var blevet ham tilbudt; men Hohlenberg følte sig underlegen og manglede på den tid »både udvortes og indvortes Rolighed« til at benytte sig af tilbudet. Nu priser han sig lykkelig over, at de to er kommet hinanden nær, og det vil gøre ham ondt, hvis de fremtidige forhold ikke skal tillade dem at bevare venskabet. Herpå svarer Rudelbach fra Paris, at intet nogensinde skal kunne skille dem, selv om de går ad forskellige veje, da deres venskab er stiftet i Jesu navn. »Det Liv, der med Guds Hjælp lever i os begge, det er det, der drog os sammen«³.

Fra Halle tog han atter til *Leipzig* (heller ikke dette ophold omtaler han). Han traf her boghandler *Tauchnitz*⁴, en fremtrædende kristen lægmand. Med ham drøfter han planer om udgivelse af bøger og vedbliver at stå i forbindelse med ham også efter hjemkomsten. Herfra tog han til Frankfurt, som han altså besøgte for anden gang, og herfra igen til *Paris*, som blev den by, hvori han opholdt

¹) Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius (1786—1842), professor i Halle fra 1810.

²) Matthias Hagen Hohlenberg (1797—1845), udenlandsrejse 1822—25, ekstraord. teologisk professor 1827, ord. 1831.

³) Hohlenberg til R. 17/4 24 (Add. 1093 I), R. til H. (konc., Add. 1093 II). »Det glæder mig at kunne tælle ham (Hohlenberg) med blandt dem, der engang i vort Fædreland ville arbeide ei for deres egen, men for Christi og hans Riges Sag.« (R. til Rothe, Paris 9/5 24, konc., Add. 1093 II).

⁴) Karl Tauchnitz (1761—1836), opretter 1798 sit eget bogtrykkeri i Leipzig.

sig længst (3 måneder, fra ca. den 20. marts til den 20. juni) og befandt sig dårligst på hele rejsen. Byen synes ham for stor, han bliver selv ubetydelig og føler sig ene og forladt: »Leer und öde erscheint mir das Leben in dieser ungeheuren Stadt, worin Dein Andreas wie ein Tropfen im Weltmeere sich verliert«. Men den dybere grund til hans lede ved Paris er, at han foragter franskmændenes karakter og levemåde: »wenn man nicht mit dem Strome schwimmen kann oder will, nicht an dem genusszüchtigen Treiben dieser alten Insulaner theilnehmen, ihre faulen und abgeschmackten Cotterien nicht frequentiren will . . . dann ist man vors erste übel daran.«¹ — eller endnu tydeligere: »Der Hauptpunkt aber in der ganzen Sache . . . ist freilich dieser, dass mit den Franzosen . . . kein eigentlicher Herzensverkehr oder gemüthlicher Umgang oder Ideentausch im höhern Sinne sich etabliren lässt«². Et andet sted siger han: »Kein Volk vielleicht in Europa ist so demoralisirt wie das französische«³. Denne utilfredshed med Paris, »den store Kloak af menneskelig Elendighed«⁴, forlader ham aldrig, selvom det efterhånden lykkes ham at skabe en *modus vivendi*. På denne baggrund er hans længsel mod Tyskland og Danmark selvfølgelig dobbelt heftig.

Af videnskabelige opgaver er der i Paris nok at tage fat på. Også på dette område har han besværligheder, selv om baron v. Humboldt⁵ giver ham introduktionsskrivelse med til bibliotekerne⁶. Han klager over, at det katolske bibliotekspersonale var uvilligt til at bringe ham, hvad han bad om. Først da filologen, den tyskfødte professor Hase⁷

¹) Nr. 37, 1r.

²) Nr. 44, 1r.

³) Nr. 45, 2r.

⁴) Konc. til Suhr, Paris 2/4 24, Add. 1093 II.

⁵) Alexander v. Humboldt (1769—1859).

⁶) Nr. 36, 1v.

⁷) Karl Benedict Hase (1780—1864), 1816 professor i græsk palæografi og nygræsk sprog ved École des langues orientales i Paris. R. nævner også overbibliotekaren, prof. Gail, som var ham venligt stemt,

træder hjælpende til, lykkes det ham at få tålelige arbejdsvilkår, selv om Hase som protestant må optræde med lempe. Størstedelen af hans arbejde bestod i afskrivning. Denne beskæftigelse trættede ham så meget, at han af helbredshensyn måtte indskrænke arbejdstiden til den halve dag, og han blev ofte deprimeret af det mekaniske arbejde¹. Han får senere bevilget penge til en afskriver, hvorved noget af trykket lettes. Ved afskriverens hjælp blev der udarbejdet en del gode afskrifter, hvoraf nogle findes i den nedenfor omtalte afskriftsbog.

Rudelbachs studier når her i Paris deres største intensitet. Hans flid var enorm; den blev understøttet af en stærk pligtfølelse såvel over for videnskaben, hvis tjener han var, som over for det land, der rundeligt havde sat ham i stand til at rejse ud. Om de arbejder, han har i gang, siger han selv, at de er »saa mangfoldige og heterogene til Deels, at jeg overalt maa ansee den gode Begyndelse for mere end den halve Fuldendelse, efter den korte Tid, som er beskaaret mig«². Som tidligere nævnt afskrev han i München Abailard; det drejede sig om »Sic et Non«, 2. og 3. bog af hans »Introductio ad theologiam« samt »Dialogus inter Christianum et Iudæum«. Han kom desværre ikke selv til at udgive noget af dette. I det hele taget var det litterære udbytte af hans rejse sparsomt; kun nogle tekster af Claudius fra Turin fik han trykt³. Han havde ellers men for svag til at gøre sin indflydelse gældende. Det drejer sig formentlig om Jean-Baptiste Gail (1755—1829), professor i græsk ved Collège de France, 1815 conservateur på Bibl. Royale.

¹) Nr. 39, 2r.

²) Konc. til Suhr, Paris 2/4 24, Add. 1093 II.

³) Claudii Taurinensis ineditorum Operum specimina, praemissa de eius doctrina scriptisque dissertatione. (1824). — En del år senere beklager R. selv, at han ikke fik mere udgivet og forklarer det på følgende måde: »Es ist wahr, die Früchte dieser Reise kamen nicht gleich zum Vorschein; doch darf ich, die scheinbare Säumnis bevorwortend, hinzufügen, dass dies Erscheinen nicht in meiner Hand stand. . . die Zeitumstände und die bibliopolischen Verhältnisse damals waren der Herausgabe zu ungünstig.« (Kh. Saml. 6. R. VI, 471 f.).

regnet med at få en del ud. »Enkelte Stykker agter jeg endnu i dette Aar at udgive« — og det bliver sikkert i Berlin — »thi at noget større skulde kunne see Lyset i Danmark, derpaa har jeg ikke tænkt, som jeg nok heller ei turde vente det.«¹ Han har ført forhandlinger med flere tyske boghandlere. Tauchnitz i Leipzig har vist sig meget imødekommende. I Danmark ville han offentliggøre småting. Han skriver i forbindelse med brevene af Nicolaus af Clémanges: »saavel heraf, som af mine øvrige Arbejder vil jeg, saa snart jeg er kommet hjem, give Prøver i th. B.«². I Paris beskæftiger han sig nu med de ovennævnte Claudius fra Turin (9. årh.) og Nicolaus af Clémanges (o. 1400 — »den fortræffelige Nic. Clemangis . . . eet af de herligste Mindesmærker af christelig mandig Veltalenhed og uskrømt Sandhedskjærlighed«) samt Robert af Melun (12. årh.) og Petrus Cantor (12. årh.), om hvem Vater i Halle gerne vil bringe en artikel, men som Rudelbach kun finder i dårlige afskrifter³. Forgæves søgte han efter værker af Abailard og Walther af St. Victor (12. årh.); særlig den sidstes skrift mod Frankrigs fire labyrinter havde han håbet at finde i Paris. Vi har endnu bevaret Rudelbachs afskriftsbog fra rejsen og finder heri afskrifter af de ovennævnte middelalderlige teologer og desuden af Gerrit de Groote m. fl.⁴ Om hans emnevalg og hans studiers betydning for ham vil vi senere tale.

I Paris bliver han også klar over, hvad han vil studere, når han kommer hjem. Han begynder allerede nu at forberede forskellige arbejder, hovedsagelig af dogmatisk art. Han beskæftiger sig med det emne, der senere skulle blive til disputatsen om typer og symboler⁵; han lægger det dog

¹) Konc. til Pihl, Berlin 25/2 24, Add. 1093 II.

²) Konc. til Rothe, Paris 9/5 24, Add. 1093 II.

³) Breve fra Vater til R., 12/5 og 4/6 24, Add. 1093 I.

⁴) Afskriftsbogen findes i Ny kgl. Saml. 2958, 4°. — Ang. Rudelbachs studier cfr. særlig konc. til Twesten og Neander, Ny kgl. Saml. 2248, 2°.

⁵) De typis ac symbolis sacrae scripturae dissertatio inauguralis... (1824).

nu mere dogmatisk til rette end senere eksegetisk. På ønskeddelen står endvidere grundigere undersøgelser i skola-stisk, forreformatorisk og reformatorisk teologi¹. Han kunne tænke sig at tage til Paris også næste vinter for studiernes skyld, men lover på det helligste, at han ikke vil tage af sted uden sin kone. Som bekendt blev dette forehavende ikke realiseret. Hohlenberg vil have ham med til England; også dette må han afstå fra².

Medens Paris således giver et rigt materiale for Rudelbachs forskning, træder omgangen med andre mennesker i baggrunden. Ganske vist er der mange, han kan have udbytte af at træffe; men særlig i begyndelsen hæmmes han af sit arbejde — han har ikke tid tilovers til at stifte bekendtskaber. Da han senere bliver nødt til at indskrænke arbejdstiden, ændres dette forhold noget, selvom de store afstande stadig vanskeliggør ham et virkelig intimt samkvem med andre mennesker. Dette udelukker ikke, at han har haft forbindelse med flere interessante personligheder. Som ovenfor nævnt, hjalp baron Alexander v. Humboldt ham med at komme ind på bibliotekerne. Humboldt var en af tidens førende kulturpersonligheder, havde skabt megen publicity om sit navn som globetrotter (Welt-reisender hedder det på tysk) og havde nu slået sig ned i Paris. Vi har bevaret en billet fra ham til Rudelbach³, og vi tør formode, at de har haft en del med hinanden at gøre. At Humboldt skulle have haft indflydelse på hans udvikling i kristelig og videnskabelig henseende, er ikke sandsynligt; men Rudelbach har ved omgangen med ham mærket et pust fra den store verden. Gennem den danske matematiker v. *Schmidten*⁴, som han havde truffet i Berlin, fik

¹) Konc. til Rothe, Paris 9/5 24, Add. 1093 II.

²) Nr. 43, 1v. og nr. 48, 2r.

³) Add. 1093 I.

⁴) Henrik Gerner v. Schmidten (1799—1831) opholdt sig i udlandet (særlig Göttingen og Paris) 1820—24.

han indpas i familien *Caffarelli*¹, som tog sig pænt af ham og hjalp ham også med praktiske ting. I dette hus, som han besøgte flittigt, traf han *Victor Cousin*², hvem han betegner som en meget interessant mand. Cousin var stærkt influeret af den tyske idealisme og kendte personligt Hegel, Jacobi og Schelling. Hans filosofiske forelæsninger på Sorbonne samlede hele det dannede Paris; men 1821 blev han afsat under Ludvig XVIII's begyndende reaktion. Cousin søgte at gøre tysk åndsliv gældende i Frankrig, hvilket naturligvis stemte Rudelbach yderligere sympatisk. Med sin udprægede eklektiske filosofi har han sikkert ikke påvirket ham væsentligt. — I disse kredse fik Rudelbach lejlighed til at lære det parisiske salonliv at kende, og hans manerer fik en gavnlig politur. Iøvrigt passede den omgangstone, der her herskede, ikke til hans væsen, og han kommer i sine breve med sarkastiske angreb på den overfladiskhed, der prægede det højere selskabsliv³.

Interessant er det, at Rudelbach i Paris møder vore to landsforviste, *P. A. Heiberg* og *Malthe Conrad Bruun*⁴. Angående den første står han i en intim brevveksling med J. L. Heiberg, som ønsker sikre informationer om sin fader, idet han ikke stoler på dennes breve⁵. Rudelbach omtaler P. A. Heiberg med en vis kølighed: man skal være forsigtig med at nærme sig ham; han er fuldkommen overspændt og føler sig som en martyr for frihedens hellige sag.

¹) En gren af den italienske familie Caffarelli har fra Ludvig XIII's tid opholdt sig i Frankrig og spillet en stor rolle, særlig i slutningen af det 18. og i begyndelsen af det 19. århundrede. Her drejer det sig muligvis om Louis-Marie-Joseph Caffarelli (1760—1845), embedsmand og politiker, pair de France.

²) Victor Cousin (1792—1867).

³) Nr. 45, 1v.

⁴) Peter Andreas Heiberg (1758—1841) blev landsforvist 1799, Malthe Conrad Bruun (1775—1826) 1800. De bosatte sig begge i Paris.

⁵) »De er, næst min Moder, det eneste Menneske, kjære Rudelbach, til hvem jeg har gjort nogen Confidence om denne mig saa ubehagelige Sag.« (Heiberg til R., Kiel 5/4 24, Add. 1093 I).

Denne opfattelse stemmer udmærket overens med, hvad vi fra andre sider ved om P. A. Heiberg i Paris. Malthes Bruun kaldes »ein Politiker vom ersten Range im nicht besten Sinne des Wortes, der seine Meinungen wie Kleider mit der Zeit gewechselt . . .« I Rudelbachs øjne tager disse to sig lidt latterlige ud¹. Hos den danske gesandt i Paris K. F. Juel har han været til diner². Den berømte arkæolog P. O. Brøndsted³, som han kan have lært at kende, da han færdedes i Bakkehuskredsen, traf han også nu. Omend hans optræden som grandseigneur ofte støder Rudelbach, omtaler han ham med agtelse. Kobberstikker *Bagge*⁴ er ham en god ven, og J. A. L. Holm har han atter lejlighed til at færdes sammen med. Disse to var de eneste, der kunne sætte ham i godt humør i Paris. Han medgiver Holm en anbefaling til pastor Valdemar Rothe⁵.

En af de berømteste mænd på den tid var biskop Grégoire⁶. Han havde hovedsagelig beskæftiget sig med politik (han var medlem af den konstituerende nationalforsamling og aflagde 1790 ed på civilkonstitutionen). Nu er han dog ikke længere politisk aktiv, virker kun ved sine litterære frembringelser. Han havde med sine gallikanske og jansenistiske synspunkter ultramontanisterne imod sig. Også ham har Rudelbach været i forbindelse med, men meddeler intet

¹) Nr. 45, 2r.

²) Nr. 40, 1v. Ang. Knud Frederik Juel (1766—1847), cfr. Danske i Paris gennem Tiderne II, 1, p. 24 ff.

³) Peter Oluf Brøndsted (1780—1842) kom til Paris i slutningen af 1823, rejste til England ca. et år efter. — R. meddeler, at han kaldte sig Chevalier v. Brøndsted (nr. 45, 2r.). Tilsvarende oplyser Krøyer, at han i Rom brugte titlen »il cavaliere B.« — med den tilføjelse, at professortitlen ikke var tilbørligt respekteret. Iøvrigt laster Krøyer i højere grad end Rudelbach Brøndsteds fornemhed og kolde væsen. (Erindringer af Henrik Krøyers Liv, 1870, p. 128).

⁴) Oluf Bagge (1780—1836) foretog 1821—24 med offentlig understøttelse en udenlandsrejse til München, Wien, Paris og London for at uddanne sig til stikning af kort.

⁵) Ang. Rothe cfr. ovenfor p. 595.

⁶) Henri Grégoire (1750—1831).

særligt derom. Han har haft hilsner at overbringe fra J. L. Heiberg og J. A. L. Holm. Grégoire forsøgte at hjælpe ham med vanskelighederne på bibliotekerne, men var lige ved at virke i negativ retning, da han ikke var yndet i de kredse¹.

I Paris er det hans studier, der dominerer. Hans deltagelse i det kristelige liv er her ret forbigående. Grunden hertil er dels hans travlhed, dels disse kredses eksklusivitet. Af boghandler Tauchnitz havde han fået visse oplysninger at gå efter; ligeledes havde han informationer fra Strasbourg (Krafft). Han har truffet *Philipp Albert Stappfer*², der kulturelt tilhørte den samme kreds som Humboldt og Cousin, men som modtog vækkelsen med begejstring og flittigt arbejdede inden for dens forskellige grene. Derudover hører vi intet om Rudelbachs færd i de vakte kredse i Paris. Hans forbindelse med disse har sikkert ikke været særlig intim; studierne levnede ham ikke tid nok³.

Rudelbach står nu ved afslutningen af sin rejse. I et år har han været adskilt fra fædreland, hustru og venner, og ofte har længselen været ved at overmande ham; særlig tiden i Paris var slem. Men hans pligtfølelse holdt ham ved arbejdet. På falderebet kaster han et tilbageblik på sin rejse og spørger: var den ofret værd? — har jeg gjort min pligt, som man har ret til at vente det af mig? — har jeg realiseret formålet med min rejse? — Da må han indrømme, at han har lært meget, som under Guds velsignelse kan blive frugtbart. Han har opnået en forståelse af sit eget liv, som han for alt i verden ikke vil undvære. Han er nået ud over ungdommens »zum Theil unnützen und wüsten Excursionen auf den mannichfaltigsten Gebieten des Lernens

¹) Heiberg til R. 5/4 24, Holm til R. 15/6 24, begge i Add. 1093 I (det sidste brev synes dog ikke at være nået frem til Paris inden R.s afrejse). Konc. til Neander, Ny kgl. Saml. 2248, 2°.

²) Ph. A. Stappfer (1766—1840), 1800 gesandt i Paris, hvor han bliver til sin død.

³) Nr. 42, 2r.

und Wissens«. Dengang kendte han ikke det ene fornødne. Hans næste periode, der var præget af »filosofisk svindel«, idet han søgte en formidling mellem åbenbaringen og mennesket, var ligeså forfejlet. I denne brydningstid boltrede han sig i idéernes spil og drog næring selv af den forfejlede stræben. Da han rejste ud, havde han erkendt sandheden; rejsen har befæstet ham deri og givet ham en »ren teologisk retning«. Hans beskæftigelse med middelalderlige håndskrifter, hans omgang med kristne personligheder, selv adskillelsen fra hjem og hustru og besværlighederne i det fremmede har gjort ham stærk i troen¹.

Han tog fra Paris den 24. juni med følgende afskeds-hilsen til videnskaben: »Die Wissenschaft ist ein schönes

¹) Da hans betragtninger herover siger meget om hans standpunkt på denne tid, vil vi bringe følgende uddrag: »Wenn ich oft mein Herz vor Gott in stillen Stunden, deren es so manche bey mir giebt, frage: Hast Du nun den Zweck erfüllt dieser Reise, wozu eine höhere Hand Dich durch das herbe Loos der Trennung und Entbehrung geführt? ist dieser Zweck Dir klar geworden, der Dir Anfangs nur dunkel vorschwebte, ja wol gar mit irdischen Rücksichten verwechselt wurde? dann glaube ich antworten zu dürfen: Ich habe durch Gottes Gnade viel gelernt und viel gewonnen, das einst unter seinem Segen auch Früchte bringen kann . . . Das ist meine Hoffnung und . . . mein Trost in trüben Stunden, dass ich das Ziel wenigstens erkannt und mich von den tausend Irrlichtern des gespaltenen Wissens kaum mehr werde verführen lassen — kurz dass meine Richtung eine reine theologische geworden ist, ohne dass ich jedoch dabey die Beweglichkeit der Jugend oder die Kampfeslust eingebüsst. — Wenn ich dieser Klarheit nicht näher gerückt worden wäre, würde meine Stellung, wenn ich als lehrend auftrete zu Hause, mehr als mislich seyn . . . Dies also . . . wäre es, was die Reise mir gewährt hätte, oder vielmehr nicht die Reise an sich, sondern der dadurch bewirkte lebendige Verkehr mit der Seele der Kirche, insofern sie sich in ihren Organen, den christlichen Männern unserer Zeit, ausspricht . . . mit wie viel Opfern habe ich es erkaufte!« (Nr. 45). — Endelig skal anføres de afsluttende ytringer fra omtalen af udenlandsreisen i det tidligere nævnte latinske doktorvita (Leipzig 1842): »At tamen dubium mihi oboriretur, an his omnibus vel mihi satisfecerim, vel eorum exspectationi responderim, qui itineris sumtus fecerunt, nisi hoc etiam adfirmare auderem, fundamenta ibi iacta fuisse, quibus solidius postea aedificium, Deo largiente, superstruere liceret.«

Ding, aber das Herz will noch etwas anders und den Durst der Seele löscht sie nicht«¹. Han gjorde ophold i Brüssel, Hamburg og Kiel, hvorfra han sejlede med dampskib. Han fik ikke tid til at hilse på sine venner. Det sidste rejsebrev er dateret den 5. juli (Hamburg), og vi kan gå ud fra, at han er kommet hjem et par dage senere².

Vi vil nu forsøge at rekapitulere, hvad rejsen har betydet for Rudelbach. Vi vil springe detaillerne over og blot ud-drage de store linjer af det foregående.

For det første betød rejsen en almindelig horisont-udvidelse for Rudelbach. Han medbragte sine mangfoldige interesser og studerede kulturlivet i alle dets afskygninger. Hans besøg på kunstudstillinger og i teatre har lige så vel som hans omgang med de mange forskellige mennesker, han mødte, været med til at udvikle ham rent menneskeligt. Han fik en kulturel ballast, som satte sit præg på ham. Hans møde med de store digtere, særlig Tieck, har også haft betydning, om ikke kristeligt, så dog i høj grad kulturelt. I det hele taget lærte Rudelbach romantikken at kende. Kristeligt betyder den intet for ham mere; men hans følsomme gemyt, sentimentalitet, kan vi næsten sige, gjorde ham stadig modtagelig for romantisk påvirkning. Denne viser sig vel særlig i hans natursans. Hans breve fyldes ofte af naturbeskrivelser, som regel i en begejstret, sværmende stil³. Under dette punkt kan det også nævnes, at hans væsen i nogen grad afslibes. Han indrømmer selv, at han i Paris' saloner har lært dannede manerer og at omgås

¹) Nr. 50, 1v.

²) Nr. 52.

³) Som eksempler hidsættes: »Die See ist das erhabenste, was ich mir in der Natur denken kann; freilich hab' ich noch keine Berge gesehen, aber ich darf wohl dafür einstehen, sie werden nicht den Eindruck auf mich machen, wie das ungeheure Meer mit seinem tiefen Grunde und seinen bald ruhigen, bald empörten Wellen, u. dem freien Himmel, der sich drin abspiegelt.« (Nr. 1, 1r. f.) — »Der 20ste Oct. war ein entzückend schöner Herbsttag. Wir fuhren grösstentheils längs des Rheins, der immer brausender u. brausender wird, bis er zuletzt bei Schaffhausen den be-

mennesker¹. Hvor stor betydning dette har haft for ham, er imidlertid svært at sige. Verdensmand bliver han i hvert fald aldrig; hans tunge natur forbliver den samme.

Rudelbach var rejst ud for at studere og i det hele taget habilitere sig som videnskabsmand, hvad han også opnåede. Alene at træffe de forskellige store videnskabsmænd, han før kun havde hørt om, var en oplevelse. Selv om f. eks. Schleiermacher ikke har øvet nogen væsentlig indflydelse på ham, har det personlige bekendtskab absolut ikke været uden betydning. I det hele taget gælder det om Rudelbachs forbindelse med den moderne teologi, at han i forvejen er nået til et for fast personligt standpunkt til, at han kan rokkes. Spekulationen har han opgivet. Derfor afviser han i det hele både Schleiermacher og Hegel og disses disciple. Han anerkender deres genialitet, men overbevises ikke af dem. Han er meget på vagt overfor spekulationen, som han ikke vil tåle inden for kristendommens enemærker. Spekulation fører rationalismen med sig. Når man vil underbygge kristendommen filosofisk, bliver man rationalist; dette gælder ikke blot den spekulative protestantiske teologi, men også den katolske (cfr. ovenfor ang. Hermes p. 588). Han sørgede for at træffe de mest repræsentative videnskabsmænd, hvor han kom frem. Hans orientering på teologiens felt vandt da også i sikkerhed. På rejsen følte han sig særlig som dogmatiker (det ved vi fra hans brev til Münter, cfr. ovenfor p. 587) — men for ham var der ikke noget skarpt skel mellem teologiens disci-

rühnten Wasserfall bildet. Und nun denke Dir dazu auf der andern Seite Berge, mit schönem Baumwuchs, in den Blättern spielend die herbstliche Sonne — kein Lüftchen sich regend — ach! es war unnennbar schön.» (Nr. 17, 2r.).

¹) »Was ich aber bey dieser Gelegenheit [selskabet hos minister Juel] bemerken will . . . ist dies: dass ich auf meiner Reise eine unglaubliche Fertigkeit gewonnen mit dergleichen Leuten umzugehen, und wahrscheinlich auf diesem Felde, wenn auch sonst auf keinem andern, den Stein der Weisen (nämlich der Welt, nicht vor Gott) gefunden habe.« (Nr. 40, 1v.).

pliner. Han beherskede jo dem alle. Heller ikke satte han skel mellem videnskab og fromhed. Det ene var udtryk for det andet. Vi ser i hans breve, at hver gang han træffer en mand, der både er lærd og from, bruger han rosende superlativer (f. eks. Neander og Tholuck). Det er hans egen ambition, han roser. Særlig på det område, hvor hans selvstændige studier sættes ind, den middelalderlige fromhed, ser vi denne forbindelse mellem videnskab og fromhed. Også med sin forskning vil han forkynde budskab.

Som nævnt ventede Rudelbach også en personlig fornyelse af rejsen, og denne fornyelse udeblev da heller ikke. På det kristelige område kommer han ud for mange oplevelser, der får grundlæggende betydning for ham. Vi vil her fremhæve to linjer. For det første får han en stærk påvirkning fra vækkelsen, dette kristelige og kirkelige nybrud, der gik hen over det meste af Mellemeuropa i århundredets andet og tredje årti. Denne påvirkning kan ikke overvurderes. At han i praksis ser, hvordan moderne fromhedsliv leves, betyder meget. Pietistisk fromhed var ham ikke fremmed, men selve den praktiske udformning og organisering af menighedens liv havde han ikke lejlighed til at se i Danmark. Han får nu kendskab til det mest moderne på det kirkelige område. Han ser, hvorledes engelsk påvirkning gør sig gældende på kontinentet. Han kommer i forbindelse med brødremenigheden og bliver i Basel grebet af missionstanken. Særlig de teologer, der arbejdede med i vækkelsen, blev idealer for ham. — For det andet har han sin opmærksomhed henvendt på katolicismen, særlig de »mistænkelige« katolikker. Rudelbach er ikke på nogen måde betaget af katolicismen som sådan, men han nærer agtelse og respekt for de katolikker, der opponerer mod paven for deres anskuelsers skyld. Boos og Sailer var ham eksempler i fromhed. Han er for så vidt økumenisk, som han mener, at det eneste afgørende er, om man står i livsforbindelse med Kristus eller ej, og ikke, om man er katolik eller protestant. Den hårde, dogmatisk-konfessionalistiske

linje, som senere er karakteristisk for ham, møder vi ikke nu. Dette gælder også forholdet til de reformerte (cfr. hans udtalelser om unionen p. 591). Om han end ikke er bevægelig, er han dog stadig åben. I denne periode er det ikke dogmerne, der betyder mest for ham, men den personlige fromhed. Kristendom er for ham fromhed, inderlighed, forbindelse med Kristus. Dog reagerer han, hver gang han møder for megen ubestemthed på det dogmatiske område (cfr. omtalen af Gratz (katolik) p. 587), og han roser Augusti, fordi denne foredrager det luthersk-kirkelige system uafkortet (cfr. ovenfor p. 589). Hans standpunkt kan vel udtrykkes således, at det vigtigste er den personlige fromhed, men at denne ikke må savne en vis dogmatisk baggrund. Man må altså ikke overvurdere Rudelbachs »dogmefrihed«. Det er karakteristisk, at han kort tid efter hjemkomsten begynder at læse over den lutherske kirkes symbolske bøger. Men Rudelbachs problem på rejsen er ikke lutherdom contra andre konfessioner (at han overvejer forholdet mellem katolicisme og protestantisme, er en anden sag), men levende kristendom contra rationalisme, livets modsætning til døden. Det er denne modsætning, der hele tiden danner baggrunden for hans stillingtagen. I denne sammenhæng skal det bemærkes, at Rudelbach ikke så meget lærer synspunkter og meninger at kende som personer. De nye fænomener studerer han ikke teoretisk, men praktisk. Det er den kristne personlighed, der interesserer ham, og han slutter på denne rejse venskaber, som bliver af lang varighed (Tholuck, Menken etc.). Det uhyre personalkendskab, han har erhvervet sig, kommer ham senere til gode, både fordi han på en meget intim måde stifter bekendtskab med Europas åndelige strømninger, så at han med større autoritet senere kan skrive derom, — og fordi hans på denne måde erhvervede forbindelser senere kan yde ham praktisk hjælp, f. eks. da han søger at få ansættelse i Tyskland. Endelig skal det bemærkes, at han på sin rejse lærer Europa (og særlig Tyskland) at kende, og han

bliver i nogen grad fortrolig med tanken om at få ansættelse i udlandet, hvis han ikke kan opnå en passende stilling hjemme. Den mulighed, der da foresvævede ham, skulle senere blive virkelighed.

FORTEGNELSE OVER RUDELBACHS BREVE TIL HUSTRUEN (Add. 1093 II).

- | | |
|---|---|
| <p>Nr. 1. Kiel 30/5 1823.</p> <p>– 2. Kiel 6/6 1823.</p> <p>– 3. Lübeck 13/6 1823
(sidste del af brevet
skrevet i Hamburg
17/6).</p> <p>– 4. Bremen 28/6 1823.</p> <p>– 5. Münster 9/7 1823.</p> <p>– 6. Elberfeld 15/7 1823.</p> <p>– 7. Köln 1/8 1823.</p> <p>– 8. Köln 2/8 1823.</p> <p>– 9. Bonn 12/8 1823.</p> <p>– 10. Mainz 18/8 1823
(Frankfurt a. M. 19/8).</p> <p>– 11. Heidelberg 28/8 1823.</p> <p>– 12. Heidelberg 9/9 1823.</p> <p>– 13. Stuttgart 19/9 1823.</p> <p>– 14. Tübingen 29/9 1823.</p> <p>– 15. Strasbourg 9/10 1823.</p> <p>– 16. Basel 16/10 1823.</p> <p>– 17. Augsburg 26/10 1823.</p> <p>– 18. München 3/11 1823.</p> <p>– 19. München 11/11 1823.</p> <p>– 20. München 19/11 1823.</p> <p>– 21. Regensburg 26/11
1823.</p> <p>– 22. Wien 7/12 1823.</p> <p>– 23. Wien 14/12 1823.</p> <p>– 24. Wien 23/12 1823.</p> | <p>Nr. 25. Prag 31/12 1823.</p> <p>– 26. Prag 10/1 1824.</p> <p>– 27–28. Dresden 29/1 1824.</p> <p>– 29. Dresden 2/2 1824.</p> <p>– 30. Dresden 4/2 1824.</p> <p>– 31. Berlin 12/2 1824.</p> <p>– 32. Berlin 20/2 1824.</p> <p>– 33. Berlin 28/2 1824.</p> <p>– 34. Halle 8/3 1824.</p> <p>– 35. Hanau bei Frankf.
17/3 1824.</p> <p>– 36. Paris 26/3 1824.</p> <p>– 37. Paris 30/3 1824.</p> <p>– 38. Paris 5/4 1824.</p> <p>– 39. Paris 12/4 1824.</p> <p>– 40. Paris 19/4 1824.</p> <p>– 41. Paris 26/4 1824.</p> <p>– 42. Paris 3/5 1824.</p> <p>– 43. Paris 10/5 1824.</p> <p>– 44. Paris 17/5 1824.</p> <p>– 45. Paris 24/5 1824.</p> <p>– 46. Paris 28/5 1824.</p> <p>– 47. Paris 31/5 1824.</p> <p>– 48. Paris 7/6 1824.</p> <p>– 49. Paris 10/6 1824.</p> <p>– 50. Paris 17/6 1824.</p> <p>– 51. Brüssel 25/6 1824.</p> <p>– 52. Hamburg 5/7 1824.</p> |
|---|---|